

De vorming van verlangen

Het zingen van Psalmen als vormende liturgische praktijk

Daan van den Born

De vorming van verlangen

Het zingen van Psalmen als vormende liturgische praktijk

Masterthesis (A-MPVF2B8)

Protestantse Theologische Universiteit locatie Amsterdam

Student: Daan van den Born

Studentnummer: 1301128

Eerste begeleider: prof. dr. P.H. Vos

Beoordelaar: dr. E.P. Schaafsma

Datum: 20 maart 2019

1 Come down, O Love divine,
seek Thou this soul of mine,
and visit it with Thine own ardor glowing;
O Comforter, draw near,
within my heart appear,
and kindle it, Thy holy flame bestowing.

2 O let it freely burn,
till earthly passions turn
to dust and ashes in its heat consuming;
and let Thy glorious light
shine ever on my sight,
and clothe me round, the while my path illuming.

3 Let holy charity
mine outward vesture be,
and lowliness become mine inner clothing:
true lowliness of heart,
which takes the humbler part,
and o'er its own shortcomings weeps with loathing.

4 And so the yearning strong,
with which the soul will long,
shall far outpass the pow'r of human telling;
no soul can guess its grace,
till he become the place
wherein the Holy Spirit makes His dwelling.

- Gezang 645 (*Common Praise*)

Jacob: "Ik las de woorden van de psalm die we gingen zingen zoals altijd met twijfel, maar ik zong ze met zekerheid. Het is mijn lichaam dat gelooft, het zijn mijn stem en mijn handen."

- Esther Gerritsen, *De Trooster*, p. 44.

Woord vooraf

Tijdens één van die *evensongs*, die tijdens de zomermaanden in de Hooglandse Kerk in Leiden georganiseerd worden, zongen we het prachtige gezang “Come down, o Love divine”, waarin God wordt gevraagd om met zijn vurige liefde de aardse passies te veranderen tot stof en as en daarvoor in de plaats zijn licht te laten schijnen op het levenspad. Het lied zingt verder over verlangens in het menselijk hart en over Gods Geest die zijn woning wil maken in de mensen.

Kort hiervoor had ik kennisgemaakt met de auteurs Bernd Wannenwetsch en James Smith, die beiden uitgebreid schrijven over de vorming van verlangens. Het viel mij op dat zij de liturgie hiervoor als uitgelezen moment aanwijzen. Vooral tijdens het zingen zou een mens ervaren dat zijn verlangens van richting veranderen. Dat was ook mijn ervaring, tijdens het zingen van de Psalmen en gezangen, niet alleen tijdens de *evensongs*, maar ook tijdens reguliere erediensten.

Van zingen kan ik genieten. Het is een mooie ervaring om samen muziek te maken. De tekst van de liederen geeft daar een extra dimensie aan. Wat Jacob in het boek *De Trooster* treffend verwoord, is voor mij herkenbaar. Al lezend kan ik over de teksten van een lied denken: “wat een grote woorden”, maar al zingend ervaar ik dat het waar is. Dat was een tweede aanmoediging om mij verder te verdiepen in de liturgische praktijk van het zingen.

Het eindresultaat heeft u nu in handen. Het heeft lang geduurd voordat de masterthesis afgerond was. Toch ben ik blij met wat ik onderweg geleerd heb. Met name mijn academische (schrijf)vaardigheden zijn door dit proces verder ontwikkeld en de inzichten over de vorming van verlangen neem ik mee in mijn toekomstige loopbaan als predikant.

Graag bedank ik Pieter Vos voor zijn prettige begeleiding in de afgelopen periode. Nadat het project een jaar lang stil lag, vanwege het derde masterjaar waarin voor mij een uitgebreide stage de tijd voor de thesis ontnam, was het voor jou geen probleem om de begeleiding daarna weer enthousiast op te pakken. Veel dank voor je behulpzame opmerkingen en adviezen om het betoog beter op te bouwen en de aanmoedigingen om stelling te durven nemen. Ook dank ik Petruschka Schaafsma voor de beoordeling van het onderzoeksplan en de opmerkingen die hebben geresulteerd in verbetering van het uiteindelijke eindresultaat.

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Verlangen als actueel theologisch thema	14
1.1 Aanleiding om het thema verlangen te agenderen	14
1.2 Welk begrip van verlangen?	15
1.3 Het object van verlangen	18
1.4 Bronnen: de Bijbel en de traditie	19
1.5 Conclusie	21
2. De vorming van verlangens	22
2.1 Het ene affect door het andere overwonnen	22
2.2 Een pedagogiek van verlangen	23
2.3 Goede en slechte verlangens	25
2.4 Conclusie	27
3. De eredienst als vormingsplaats	29
3.1 Praktijken en rituelen die de zintuigen aanspreken	29
3.2 De kracht van gewoontes	31
3.3 De kracht van verhalen	32
3.4 Conclusie	33
4. Het zingen van Psalmen als vorming van de affecten	34
4.1 Een pleidooi voor de Psalmen	34
4.2 Het zingen van Psalmen	35
4.3 Morele uitwerking	38
4.4 Conclusie	39
5. Conclusie en evaluatie	41
5.1 De <i>ecclesial turn ethici</i> over de vorming van verlangen	41
5.2 Is de visie van de <i>ecclesial turn ethici</i> overtuigend?	42
5.2.1 Goede en slechte verlangens in de Bijbel	42
5.2.2 De liturgie als geheel is vormend	45
5.2.3 Een adequaat antwoord in de huidige samenleving	45
Literatuurlijst	48

Inleiding

Wie regelmatig een reguliere protestantse kerkdienst bezoekt, maakt elke keer weer een min of meer vaste opeenvolging van onderdelen in de kerkdienst mee. De vaste onderdelen van de liturgie zijn elke week hetzelfde, terwijl bepaalde onderdelen, zoals de lezingen uit de Bijbel en de liederen, elke keer weer anders zijn. Kerkdiensten worden dus bepaald door vaste gebruiken en bepaalde gewoontes, die voor kerkgangers vertrouwd zijn. Sinds enkele decennia hebben diverse theologen aandacht gevraagd voor de kerkdienst als plek van zelfreflectie, vorming en toerusting. Behalve die gewoontes in de kerkdiensten, krijgen kerkgangers ook verhalen aangereikt, die hen uitnodigen om hun eigen leven daaraan te spiegelen.

Deze theologen, die afkomstig zijn uit verschillende denominaties, schrijven over de uitwerking die de liturgie heeft op het dagelijks leven. Christelijke ethiek moet volgens hen opkomen vanuit de kerk. Deze beweging wordt ook wel de *'ecclesial turn'* genoemd.¹ Deze term is bedacht door Bretherton voor de manier waarop deze theologen de relatie tussen christendom en politiek hebben doordacht, namelijk vanuit de kerk.² Zij keren zogezegd terug naar de kerk als vormingsplek, waar hun visie op de staat, de economie en de ethiek wordt gevormd. Deze beweging benadrukt de eigenheid van de kerk, geloof en ethiek en ziet de Bijbel, de sacramenten en de traditie als primaire bronnen voor de ethiek. Het verhaal van de Bijbel is een verhaal waarin mensen zich volgens hen steeds weer zullen herkennen en wat dus iets over het leven vandaag te zeggen heeft. Ook de sacramenten reiken een eigen verhaal aan, een leefwereld die vragen stelt bij onze eigen leefwereld. De *'ecclesial turn ethic'* beschouwen de gehele liturgie als een oefenplaats, een plek waar kerkgangers gevormd worden. In de Bijbelse verhalen horen ze over mensen, die een voorbeeld zijn voor hoe zij in het leven kunnen staan. In de liederen en gebeden wordt hen een taal aangereikt, die hun leven in een breder kader zet en hen helpt om hun dagelijks morele handelen vorm te geven. Het gaat erom dat kerkgangers dus geoefend worden in een levensvorm, een *way of life*, die correspondeert met de Bijbel en de sacramenten en contrasteert met concurrerende morele verhalen om hen heen.

Liturgie en ethiek

De kerkdienst als plek waar vaardigheden en deugden worden aangeleerd, is een idee dat we bijvoorbeeld vinden bij Stanley Hauerwas. Hij ziet de gemeenschap van de kerk als een plek van karaktervorming.³ Ook andere theologen hebben deze benadering opgepakt en verder uitgewerkt of andere aspecten daarvan uitgelicht. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan de Britse theoloog Samuel Wells. Hij schrijft over het christelijke leven als improvisatie op het toneel. Zoals de toneelspelers elkaar en zichzelf meer moeten leren vertrouwen en op die manier zonder angst een toneelstuk kunnen opvoeren, zo moeten ook christenen, gevormd door de

---

¹ Herman Paul en Bart Wallet, *Oefenplaatsen: Tegendraadse theologen over kerk en ethiek*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012, pp. 12-14.

² Luke Bretherton, *Christianity and Contemporary Politics: The Conditions and Possibilities of Faithful Witness*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010, pp. 16-18.

³ Stanley Hauerwas, *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic*, Notre Dame, Indiana: University Press, 1981.

liturgie, de onbekende toekomst zonder angst tegemoet kunnen gaan.⁴ Samen met Hauerwas redigeerde Wells een handboek voor het doordenken van de liturgie als begin van christelijke ethiek.⁵

Over de vormende kracht van de liturgie schrijft ook James Smith, een Canadese filosoof die verbonden is aan Calvin College in Grand Rapids.⁶ Hij publiceerde de trilogie *Cultural liturgies*.⁷ In zijn eerste boek, *Desiring the Kingdom*, betoogt hij dat het onderwijs verkeerd inzet, wanneer het uitgaat van de mens als denkend wezen. De mens denkt inderdaad, maar is vooral een liefhebbend en verlangend wezen. En die verlangens worden opgewekt door beelden die ons worden voorgehouden. Dat noemt Smith liturgie. Dat gebeurt in de kerk als we spreken en zingen over het koninkrijk van God, maar dat gebeurt net zo goed in een winkelcentrum waar onze verlangens naar allerlei producten en vakanties worden gewekt.

Ook de lutherse theoloog Bernd Wannenwetsch schreef over de verbinding tussen liturgie en ethiek. Van zijn hand verscheen onder andere *Political Worship*, waarin hij uiteenzet hoe de eredienst het beginpunt en de vormende kracht voor de christelijke ethiek is. Hij baseert zich vaak op Luther en Bonhoeffer. Hij schrijft dat Luther de eredienst (*worship*) ziet als vervulling van de geboden.⁸ Met Rathey spreekt hij zelfs over Luthers 'eucharistic ethics'.⁹ Wannenwetsch ziet bij Luther een vanzelfsprekende eenheid tussen *worship* en ethiek.

In Nederland is dit thema ook opgepakt. De afgelopen jaren verschenen er diverse boeken die gaan over de kerk als oefenplaats, als leerplek voor discipelschap, zoals *Oefenruimte* van Sake Stoppels en *Oefenen in discipelschap* van James Kennedy en Pieter Vos. In dat laatste boek wordt de liturgie "een kernpraktijk voor het christelijke leven" genoemd.¹⁰ Enige tijd geleden werd een nummer van Kontekstueel (tijdschrift voor gereformeerd belijden nú) gewijd aan het thema 'Liturgie als oefening voor het leven'.¹¹ De verbinding tussen liturgie en ethiek is dus een thema dat inmiddels ook in Nederland onderwerp van studie en gesprek is geworden.

Hoofd, hart en handen

De liturgie is in de nu globaal geschetste manier van denken een moment van vieren, maar dus ook een moment van vorming. Vieren en vorming, aanbidding en verandering hebben alles met elkaar te maken. En dan gaat het niet alleen om de verandering van onze denkbeelden, onze 'worldview'. Ook gaat het dan niet alleen over de vorming van onze morele

---

⁴ Samuel Wells, *Improvisation: The Drama of Christian Ethics*, Grand Rapids, MI: Baker Publishing Group, 2004.

⁵ Stanley Hauerwas and Samuel Wells (eds), *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, Malden/Oxford/Victoria: Blackwell Publishing, 2004.

⁶ James K.A. Smith, *You are what you love: The spiritual power of habit*, Grand Rapids, MI: Brazos Press, 2016.

⁷ James K.A. Smith, *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009; James K.A. Smith, *Imagining the Kingdom: How Worship Works*, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2013; James K.A. Smith, *Awaiting the King: Reforming Public Theology*, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017.

⁸ Bernd Wannenwetsch, *Political Worship*, Oxford: University Press, 2004, p. 59.

⁹ Markus Rathey, 'Eucharistische Ethik in Luthers Abendmahlssermon von 1519', in: *Luther: Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 63.2 (1992), pp. 66-73.

¹⁰ James Kennedy en Pieter Vos (red.), *Oefenen in discipelschap: De gemeente als groeiplaats van het goede leven*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015, p. 71.

¹¹ *Kontekstueel* 31/4 (maart 2017).

praktijken. De auteurs die hierboven genoemd zijn, benadrukken dat het ook gaat om de vorming van ons hart. Hoofd, hart en handen horen bij elkaar, maar vaak is er in de kerk weinig aandacht geschonken aan de vorming van het hart. Kerkgangers moesten vooral de juiste dingen denken en de goede dingen doen. Wannenwetsch heeft in een interview gezegd: “Het westerse christendom is een religie van hoofd en handen geworden, van rationaliteit en moraliteit, ten koste van het hart, het centrum van de mens.”¹² De vorming van het hart gaat echter over verlangen, vertrouwen, hoop en toewijding. Volgens hem is verlangen wellicht het meest actuele en prangende thema van deze tijd. Verlangens zijn namelijk bepalend voor onze identiteit, omdat ze ons handelen richting geven. Verlangens zijn altijd gericht op een (eind)doel. Ook Smith wijst erop dat het doel onze verlangens en gewoontes richting geeft en daarmee ons dagelijks bestaan.¹³

Het thema ‘verlangen’ was eerder een centraal begrip in de theologie. Augustinus noemde de mens al een *animal desiderans*, een verlangend wezen. Toch kreeg het thema in de westerse theologie een steeds minder nadrukkelijke plaats, met name in de tijd van de Verlichting. Vanwege de scheiding tussen geloof en rede werd verlangen vooral gezien als een emotie en dat onttrok de mens juist aan de rede.¹⁴ Nu wordt het thema in diverse theologische en filosofische publicaties weer opgepakt, waarbij de premoderne theologie van verlangen van Augustinus in gesprek wordt gebracht met de hedendaagse cultuur van verlangen. Het zijn niet alleen de *ecclesial turn ethici* die aandacht besteden aan dit thema, maar ook vanuit andere invalshoeken wordt dit thema benaderd, zoals de systematische theologie en de postmoderne godsdienstfilosofie. Daardoor kan gesteld worden dat verlangen een actueel theologisch thema is.¹⁵

Vorming van verlangen

Net als Wannenwetsch ziet ook Smith de liturgie als de primaire context waarbinnen verlangens naar God worden gewekt.¹⁶ Want in de liturgie wordt ook ons hart aangesproken. Net zo goed gebeurt dat in de samenleving, die erop gericht is dat we zoveel mogelijk consumeren. Smith noemt dit seculiere liturgieën, bijvoorbeeld doordat onze aandacht wordt gewekt door reclames, omdat ons een bepaald product of levensgevoel wordt voorgesteld. Op die manier worden onze verlangens ook gevormd (of misvormd). Net zo goed kan ook de liturgie door het lezen van de Bijbel en het vieren van de sacramenten, maar ook in het bidden, zingen en stil zijn onze verlangens vormen. Daarover schrijven Wannenwetsch en Smith, maar ook andere auteurs, zoals David Ford, die de kerk een ‘school of desire’ noemt.¹⁷

Dat verlangens naar God door de liturgie gewekt en gevormd worden, vind ik interessant, omdat dat een perspectief is dat kan leiden tot een nieuwe kijk op de liturgie. De vorming van

---

¹² Paul en Wallet, *Oefenplaatsen*, p. 99.

¹³ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 47-48.

¹⁴ Bernd Wannenwetsch, *Verlangen: Een theologische peiling*, (Nederlandse vertaling onder redactie van Esther Jonker en Herman Paul), Zoetermeer: Boekencentrum, 2014, pp. 11-12.

¹⁵ Rick Benjamins, ‘Verlangen als theologisch thema’, in: *Kerk en Theologie* 67/1 (2016), p. 5.

¹⁶ Herman Paul, ‘Hoe sprong mijn hart hoog op in mij: Aanzetten tot een pedagogiek van verlangen’, in: *Kerk en Theologie* 67 (2016), p. 37.

¹⁷ David F. Ford, *Christian Wisdom: Desiring God and Learning in Love*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 254.

verlangens geeft daar een nieuwe richting aan. Toen ik erop ging letten, viel het mij op dat veel liederen en gezangen (ook psalmen) spreken over verlangen naar God. Toch is het de vraag hoe verlangens door de liturgie gewekt en gevormd kunnen worden. Wekt het zingen van Psalmen zelf al deze verlangens op? Hoe verhouden deze verlangens zich tot allerlei andere verlangens die elders voortdurend bij ons worden opgeroepen? Wannenwetsch haalt in dit kader Philipp Melanchthon aan, die in zijn *Loci Communes* (1521) geschreven heeft: *affectus affectu vincitur* (het ene affect wordt door het andere overwonnen). Dus niet de rationele wil, maar een ander, sterker affect, kan een affect overwinnen. Het is een richting waarin het antwoord volgens Wannenwetsch gezocht moet worden.¹⁸ Dit antwoord vind ik weliswaar fascinerend, maar het roept bij mij ook diverse vragen op, waar ik hieronder verder op in ga.

Probleemstelling

Allereerst vraag ik mij af waarom verlangens die zich richten op het *saeculum*, op deze wereld, overwonnen zouden moeten worden. Dat de liturgie onze verlangens op God richt en ontspoorde verlangens wil omvormen, veronderstelt dat het verlangen naar God een beter of hoger verlangen is. Met name Wannenwetsch en Smith zijn er dan ook op uit dat onze verlangens van richting veranderen. Hoewel Smith dat niet met zoveel woorden zegt, schrijft hij over aanbidding als *counter-formation*.¹⁹ Wannenwetsch spreekt nog duidelijker over begeerte als afgoderij, maar lijkt nuances aan te brengen als het over verlangen gaat. Het lijkt er toch op dat deze auteurs het verlangen naar God hoger achten dan verlangen naar 'aardse' producten. Een tegenbeweging is volgens hen nodig. Dit roept de vraag op hoe aardse verlangens zich verhouden tot verlangens naar God.

Daarnaast vraag ik mij af of christenen tijdens de zondagse erediensten wel genoeg vorming meekrijgen om hun verlangens op God te richten. Smith begrijpt deze vraag, maar benadrukt dat wij de vormende kracht van de liturgie niet moeten vergeten: niet alleen ons denken, maar ons hele lichaam wordt geactiveerd door bijvoorbeeld het zingen van liederen, het lopen naar de viering van het avondmaal of het staan tijdens bepaalde liturgische momenten. Dat is juist de manier waarop onze affecten gevormd worden. Daarnaast helpt het als we seculiere liturgieën herkennen. We worden dan alert en remmen hun vormende kracht. Toch komt Smith met een derde deel van zijn antwoord: kloosterdom. Daarmee bedoelt hij niet dat we ons moeten terugtrekken en onthouden van alles wat de wereld om ons heen biedt. Maar hij is wel voorstander van de gewoonte van dagelijkse vieringen. Daarbij noemt hij ook Dietrich Bonhoeffer, die daarover schreef in *Leven met elkander*. Dus naast persoonlijke stille tijd is een korte, dagelijkse gezamenlijke viering een manier waarop vorming volgens Smith meer gestalte kan krijgen.²⁰ Daarmee blijft vorming door de christelijke liturgie wel heel kwetsbaar. Want dagelijkse vieringen zijn nu voor de meeste christenen geen gewoonte. Daarnaast kan ook de vorm van de liturgie onderwerp van discussie zijn. Dat wil ik verder laten rusten in mijn masterthesis.

Wannenwetsch gaat uitgebreid in op het zingen van de Psalmen als moment waarop de affecten transformeren. Net als Smith gaat hij terug naar monastieke tradities. In de kloosters

---

¹⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 46.

¹⁹ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 153.

²⁰ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 25 (noot 8) en pp. 207-211.

kende men het gebruik van het psalmodiëren. Ook Luther schrijft daarover in zijn commentaar op de Psalmen. Het Psalter is een oefenplaats of arena voor de affecten: ‘psalterium affectuum palaestra’.²¹ Volgens Luther is het zingen van Psalmen een belangrijke manier om die andere, sterkere affecten op te wekken. Volgens hem zouden tijdens het zingen de chaoswateren van de menselijke affecten overwonnen worden door de goddelijke affecten van het Psalter. Maar hoe is zingen in staat een strijd van affecten te veroorzaken? Waarom zou zingen bij uitstek een vormingsplek voor verlangen zijn? Daarover schrijft ook Brian Brock, een andere theoloog die gerekend kan worden tot de *ecclesial turn ethici*. Hij stelt dat zingen een ‘ethos’, een levenshouding, is. Volgens hem leren we door de Psalmen wat leven in verbondenheid met God betekent. In een levende relatie met God wordt ons leven, ons hart gevormd. Ethiek heeft dus niet te maken met regels, principes en geboden, maar met lofprijzing.²² Hij stelt dat zingen een manier is waarop het Woord van God menselijke actie en affecten kan claimen. Technischer gesproken gaat het om een taalwereld, waarin levensoriëntatie en vorming gevonden kunnen worden.²³ Hierbij vraag ik mij af wat voor wereld er in de tekst en het zingen van de Psalmen geopend wordt, waardoor mensen hun leven en hun verlangens anders gaan begrijpen.

In deze masterthesis wil ik onderzoeken wat volgens de genoemde auteurs de betekenis van het zingen (van Psalmen) is voor de vorming van verlangens. Als zingen een plaats is waar affecten worden getransformeerd, wat zegt dat dan over verlangens? Is zingen dan bij uitstek het moment waarop verlangens gevormd worden? Wordt ons daarin een levensvorm aangeleerd, zoals Wannenwetsch stelt over de liturgie?²⁴ Omdat verlangen het karakter bepaalt en verlangens goed of slecht genoemd kunnen worden (vanwege de objecten waarnaar het verlangen zich richt), is dit ook een ethische vraag. Mijn onderzoek richt zich op de vraag hoe en waarom de christelijke liturgie volgens de genoemde auteurs het verlangen naar God kan vormen door middel van het zingen (van Psalmen). Deze vorming is volgens de auteurs een tegenbeweging tegenover andere verlangens die een mens kan hebben. Zoals eerder genoemd, betoogde Melanchthon al dat een affect zich door een ander, sterker affect kan laten overwinnen.²⁵ Wannenwetsch schrijft verder in die lijn. Is het niet te makkelijk gedacht als we zeggen dat de praktijk van zingen onze verlangens op God zal richten en dat onze ‘aardse’ affecten overwonnen worden door ‘geestelijke’ affecten? Is verlangen niet veel meer onweerstaanbaar, niet zomaar om te vormen? Benjamins laat zien dat er vanuit de protestantse en westerse traditie met veel meer scepsis en wantrouwen naar verlangen gekeken werd dan de vroege kerk dat deed.²⁶ In hoeverre is de nadruk op de positieve vorming van het verlangen, waarover de *ecclesial turn ethici* schrijven, bestand tegen deze scepsis? Is de nadruk op de mogelijkheid van de vorming van het verlangen wel overtuigend in de hedendaagse context?

---

²¹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 86-90. Een uitgebreide studie hierover: Günter Bader, *Psalterium affectuum palaestra: Prolegomena zu einer Theologie des Psalters*, Tübingen: Mohr, 1996.

²² Paul en Wallet, *Oefenplaatsen*, pp. 114-115.

²³ Brian Brock, *Singing the Ethos of God: On the Place of Christian Ethics in Scripture*, Grand Rapids, MI/ Cambridge: Eerdmans, 2007, p. xvi.

²⁴ Wannenwetsch, *Political Worship*, p. 5.

²⁵ Bernd Wannenwetsch, ‘Singen und Sagen: Zur musisch-musikalischen Dimension der Theologie’, in: *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 46 (2004), pp. 337-338.

²⁶ Benjamins, ‘Verlangen als theologisch thema’, p. 12.

Doelstelling

In mijn masterthesis wil ik verhelderen wat volgens de genoemde auteurs de betekenis is van het zingen (van Psalmen) voor de vorming van verlangen. Daarbij gaat het om de context van een eredienst, waar gezongen wordt, als onderdeel van de liturgie. De Psalmen gaan vaak ook over verlangen naar de heerschappij of de liefde van God en zijn koninkrijk. Door het beantwoorden van mijn vraagstelling wil ik verhelderen wat het begrip van verlangen bij de verschillende auteurs is en hoe verlangen volgens hen gevormd wordt. Naast de analyse van de visies van de genoemde auteurs, wil ik hen met elkaar in gesprek brengen, om vervolgens te kunnen komen tot een evaluatie van hun visies. De genoemde auteurs schrijven allemaal over de vorming van verlangen, maar benadrukken andere aspecten. Daarom is het van belang om hen met elkaar in gesprek te brengen en te beoordelen welke elementen uit hun visies overtuigend zijn. Daarmee beoog ik een bijdrage te leveren aan het veld van *ecclesial turn ethics*, waarin de relatie tussen liturgie en ethiek een centrale plaats inneemt. Door een evaluatie van het daar gehanteerde begrip van verlangen en de vorming daarvan door het zingen van de Psalmen, wil ik nagaan of dit een overtuigende benadering is. Criteria daarvoor zijn: het gebruik van de Bijbel in de argumentatie, het belang in de Nederlandse kerkelijke context en de aansluiting bij de maatschappelijke context. Daarmee lever ik een bijdrage aan de vraag of een dergelijke benadering ook in de Nederlandse context van de Protestantse Kerk (meer) aandacht zou moeten krijgen.

Vraagstelling

De vraagstelling voor mijn masterthesis luidt daarom:

Wat bedoelen de ‘ecclesial turn ethici’ als ze de eredienst, en het zingen van Psalmen in het bijzonder, zien als vorming van het verlangen en is dit een overtuigende visie?

Deze vraagstelling wil ik beantwoorden aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Wat verstaan de genoemde auteurs onder verlangen en waarom stellen zij dit aan de orde?
2. Hoe kunnen volgens hen verlangens gevormd worden en waarom vragen ze daar aandacht voor?
3. Wat is volgens hen de vormende kracht van de eredienst (zoals deze plaatsvindt in de gemeenschap van de kerk) en waarom thematiseren ze die?
4. Waarom zijn volgens hen de Psalmen bij uitstek geschikt om verlangens te vormen?
5. Welke van deze visies of welke elementen uit deze visies zijn overtuigend?

Deze deelvragen zijn leidend voor de opbouw van mijn masterthesis. Aan elke deelvraag wil ik een apart hoofdstuk besteden.

Opzet

Onder de ‘ecclesial turn ethici’ kunnen we vele auteurs rekenen, maar ik zal vooral gebruik maken van wat door Wannenwetsch, Smith en Brock over dit thema geschreven is. Daarnaast zal ik ook gebruik maken van wat Hauerwas, Wells en anderen al eerder geschreven hebben over de kerk en liturgie als vormingsplaats, maar aangezien zij de vorming van verlangen minder thematiseren, zal ik hen minder nodig hebben voor de beantwoording van mijn vraagstelling.

Hoofdstuk 1 – Verlangen

Wat bedoelen de genoemde auteurs als ze spreken over verlangen? In de antieke oudheid schreef Aristoteles al over verlangen en in de Bijbel komt verlangen zowel in het Oude Testament als in het Nieuwe Testament terug. Hoe moeten we deze begrippen volgens hen duiden? Voor Augustinus is verlangen ook een belangrijk begrip in zijn theologie. In de tijd van de Reformatie werd verlangen weer anders benaderd dan in de Middeleeuwen. Kunnen wij vandaag nog iets met hun visies, wanneer wij theologisch nadenken over verlangen? Is het begrip van verlangen nog steeds hetzelfde?

Is verlangen positief of negatief? Daarover schrijven ook de hedendaagse denkers Wannenwetsch, Smith en anderen. In dit hoofdstuk wil ik uiteenzetten welke verschillen en overeenkomsten er zijn in hun begrip van verlangen.

Hoofdstuk 2 – De vorming van verlangens

In dit hoofdstuk introduceer ik de these van Melanchthon (*affectus affectu vincitur*) om duidelijk te maken wat deze auteurs verstaan onder de vorming van verlangen. Daar schrijft Wannenwetsch uitgebreid over en hij brengt dan ook Luther in. Smith schrijft eveneens uitgebreid over de vorming van verlangens, maar op een andere manier. Hij verbindt het met (sociale) verbeelding. Net als in seculiere liturgieën, zoals in het winkelcentrum, het stadion en de universiteit, helpen beelden ons om het verlangen richting te geven. In de christelijke liturgie moet ook een 'beeld' van Gods koninkrijk voor ogen worden gehouden. Daarnaast werkt Smith uitgebreid uit hoe het lichaam een rol speelt in het verlangen.

Ook Wells heeft het over de vorming van verlangens, maar dan vooral in de viering van het Heilig Avondmaal. Ook het zingen noemt hij in zijn boek *God's Companions*.²⁷

In dit hoofdstuk wil ik ook nagaan waarom deze auteurs hier aandacht voor vragen. De genoemde auteurs zien het verlangen naar God als een hoger verlangen dan het verlangen naar 'aardse' zaken. De (her)vorming van verlangens zien zij dus als een tegenbeweging.

Hoofdstuk 3 – De vormende kracht van de eredienst

In dit hoofdstuk vertrek ik vanuit Wannenwetsch die schrijft over de oorspronkelijke eenheid van *theologiein* en *hymnein*: het lofprijzend uiteenzetten van de christelijke waarheid. Theologie hoorde thuis in de liturgie. Ook in zijn artikel 'Singen und sagen'²⁸ werkt hij dit uit, mede op basis van de grondige studie van Bader.²⁹ Smith ziet vooral de seculiere liturgieën als invloedrijk en benadrukt de vorming van de eredienst als tegen-liturgie. Hebben zij uiteindelijk hetzelfde doel voor ogen of kiezen ze een ander spoor?

Daarom wil ik in dit hoofdstuk analyseren waarom deze auteurs de vormende kracht van de eredienst thematiseren. Smith legt uit dat de eredienst een serie handelingen is, die een tweede natuur kunnen worden. En gewoontes bepalen voor een groot deel ons gedrag. Net als Smith benadrukt ook Wannenwetsch dat in de eredienst al onze zintuigen worden aangesproken. Het samengaan van lezen, horen en zingen is een krachtige bron van

---

²⁷ Samuel Wells, *God's Companions: Reimagining Christian Ethics*, Malden, MA: Blackwell, 2006, pp. 152-156.

²⁸ Bernd Wannenwetsch, 'Singen und Sagen: Zur musisch-musikalischen Dimension der Theologie', in: *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 46 (2004), pp. 330-347.

²⁹ Günter Bader, *Psalterium affectuum palaestra: Prolegomena zu einer Theologie des Psalters*, Tübingen: Mohr, 1996.

persoonlijke verandering gebleken, stelt Wannenwetsch.³⁰ Brock stelt dat de Psalmen (als onderdeel van de eredienst) een handreiking bieden voor zelfanalyse, waarmee de eigen verlangens en handelingen oriëntatie verleend kunnen worden.³¹

Hoofdstuk 4 – De Psalmen als vormende liederen

Veel denkers hebben de vormende kracht van de Psalmen benadrukt. In dit hoofdstuk wil ik hun visie daarop nader analyseren. Brock heeft in zijn boek *Singing the Ethos of God* uitgebreid naar de uitleg van Augustinus en Luther gekeken. Maar ook Wannenwetsch noemt de Psalmen als vormende liederen, net als Wells. Van Dietrich Bonhoeffer weten we dat de Psalmen voor zijn eigen geloof, maar ook op het seminarie in Finkenwalde een belangrijke rol speelden. Het samenkomen om te bidden en te zingen had hem gevormd en hij was ervan overtuigd dat anderen daar ook door gevormd zouden worden.

In de Psalmen komen bekende emoties, gevoelens en verlangens aan de orde. De hele breedte van het menselijk leven en geloof is erin terug te vinden. Het gaat er volgens Wells niet alleen om dat we leren van het verhaal dat de Psalmen ons vertellen, maar dat we zelf een ‘menselijke psalm’ worden.³² Daarmee bedoelt hij dat we durven doen wat de Psalmen doen en ons door de Psalmen laten vormen in de keuzes die we maken en de handelingen die wij verrichten. De vormende kracht van de Psalmen heeft dus invloed op ons gedrag.

Hoofdstuk 5 – Evaluatie en conclusie

In dit hoofdstuk wil ik de visies van de besproken ‘*ecclesial turn ethici*’ beoordelen en vraag ik mij af welke elementen daaruit overtuigend zijn. Deze evaluatie baseer ik op de volgende criteria: het gebruik van de Bijbel in de argumentatie, het belang in de Nederlandse kerkelijke context en de aansluiting bij de maatschappelijke context. Deze criteria helpen mij om te ontdekken wat sterke en zwakke elementen van deze visie zijn. Hier stel ik de vraag of de visie van de *ecclesial turn ethici* een adequaat antwoord biedt op de alomtegenwoordigheid van verlangen in de samenleving.

Methode

Voor het beantwoorden van de vraagstelling maak ik gebruik van literatuuronderzoek. Hoewel enkele deelvragen ook empirisch opgevat zouden kunnen worden, wil ik nadrukkelijk systematisch-theologisch onderzoek doen. Daarbij zoek ik naar een systematisch-theologisch punt, waarbij spanning ervaren wordt in vergelijking met andere overheersende gedachten over dit onderwerp. De vraagstelling is bewust normatief geformuleerd. Ik wil niet alleen in kaart brengen hoe verschillende denkers over dit onderwerp denken, maar ook de evaluatieve vraag stellen of hun visies al dan niet overtuigend zijn. Is het inderdaad zinvol, en theologisch te verantwoorden om de eredienst te begrijpen als vorming van verlangen?

Net als Wannenwetsch stel ik bijvoorbeeld over de vorming van verlangens de vraag wat de ethische dimensie van dit thema is.³³ Ook Brock benadrukt de ethische consequentie van (het zingen van) de Psalmen. Zij stellen dat verlangen ons handelen van iedere dag bepaalt. En daarom is vorming van verlangen zo belangrijk. Het gaat de ‘*ecclesial turn ethici*’ dus

---

³⁰ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 87. Zie ook: Wannenwetsch, *Political Worship*, pp. 281-297.

³¹ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 138.

³² Wells, *God's Companions*, p. 153.

³³ Wannenwetsch, *Verlangen*, pp. 124, 134.

uiteindelijk om het goede leven voor Gods aangezicht, dat christenen leren in de kerk. De eredienst vormt het hart en heeft alles met het dagelijks leven te maken. Vanuit de diverse literatuur probeer ik op de vraagstelling een zinvol antwoord te geven dat relevant en behulpzaam is in de hedendaagse kerkelijke context.

1. Verlangen als actueel theologisch thema

Inleiding

In dit hoofdstuk analyseer ik waarom Smith, Wannenwetsch en Brock schrijven over verlangen en wat zij daaronder verstaan. In §1.1 ga ik na wat voor genoemde auteurs de aanleiding is om hierover te schrijven. In §1.2 wil ik vervolgens analyseren wat verlangen volgens hen inhoudt. Dat is nodig om vervolgens een beter antwoord te kunnen vinden op de vraag hoe en waarom zij dit thema aan de orde stellen. In §1.3 zal ik nagaan in hoeverre de auteurs zich richten op het object van het verlangen voor de morele evaluatie van het verlangen. Vervolgens benoem ik in §1.4 hoe zij de Bijbel en de christelijke traditie gebruiken voor hun argumentatie. Daarna volgt een conclusie.

§1.1 Aanleiding om het thema verlangen te agenderen

De aanleiding om het thema verlangen te agenderen is voor de diverse auteurs verschillend. Hieronder wil ik analyseren wat achtereenvolgens voor Smith, Wannenwetsch en Brock de aanleiding is om over verlangen te schrijven.

Smith constateert een eenzijdigheid in de neocalvinistische traditie waar hij vertrouwd mee is. Deze traditie kende haar begin in Nederland, maar kreeg ook in Noord-Amerika voet aan de grond. In Nederland was het Abraham Kuyper die de theologie van Calvijn onder het stof vandaan haalde en toepaste in kerk, politiek en universiteit. In die traditie werd sterk ingezet op de juiste wereldbeschouwing en vooral op het denken. In *Desiring the Kingdom* betoogt Smith dat de mens niet enkel beschouwd moet worden als een denkend wezen. De mens is inderdaad een *homo rationale*, maar is vooral een liefhebbend en verlangend wezen. Smith wil dus een correctie aanbrengen in zijn traditie. Dat heeft grote gevolgen voor de manier waarop de kerk haar zondagse erediensten en andere leeractiviteiten begrijpt en vormgeeft.

Smith focust vooral op de vorming van verlangen in de westerse samenleving. Om aan te tonen dat verlangen overal wordt opgewekt, behandelt hij voorbeelden over een winkelcentrum, een stadion en de universiteit. Hij wil een antwoord bieden op de vele 'seculiere liturgieën', die ons verlangen elke dag vormen. Daarom zet Smith in bij het (christelijk) onderwijs. Hij vraagt zich af waarom educatie niet primair gericht is op het vormen van onze hoop en passies en op onze visies op het goede leven.³⁴ De centrale claim van het boek *Desiring the Kingdom* is dat liturgieën³⁵ (sacraal of seculier) ons vormen en onze identiteit bepalen doordat ze onze meest fundamentele verlangens en afstemming op de wereld bepalen.³⁶ Elke liturgie vormt een pedagogiek die ons onderwijst, op allerlei precognitieve manieren. Zo wordt ook ons verlangen gevormd. Hieronder werk ik dat verder uit. We kunnen concluderen dat gebreken in identiteitsvorming en educatie de aanleiding zijn voor Smith om over verlangen te schrijven.

In de analyse van de westerse maatschappij steekt Wannenwetsch de spade een stuk dieper. Net als Smith constateert hij dat verlangens overal aanwezig zijn, maar hij wil vooral een

---

³⁴ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 18.

³⁵ Smith gebruikt naar eigen zeggen de term 'liturgie' als synoniem voor 'worship' (eredienst).

³⁶ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 25.

toetssteen ontwikkelen om het verlangen moreel te evalueren. Dat de mens een verlangend wezen is, betekent nog niet dat verlangen gelegitimeerd is. Wanneer is verlangen goed en wanneer is het afgoderij? Die vraag wil Wannenwetsch beantwoorden. Het antwoord is van belang omdat het ons leert hoe we kunnen handelen naar Gods wil. In dat kader citeert Wannenwetsch Luther die stelt dat goede werken, die door onze wilskracht zijn aangestuurd, nog altijd bevlekt zijn door egoïstisch eigenbelang. Alleen een vernieuwd hart, een herschepping van onze emoties en verlangens, brengen échte goede werken voort.³⁷

Welke verlangens zijn goed en welke verlangens moeten harschapen worden? Deze vraag is voor Wannenwetsch dus een prangende vraag, want volgens hem is begeerte de imperatief die onze cultuur beheerst. Voortbouwend op 'Kapitalismus als Religion' (1921) van Walter Benjamin betoogt hij: "Begeerte is het dominante liturgische patroon (*celebratory pattern*) van de kapitalistische religie."³⁸ Daarom analyseert Wannenwetsch of dit "gebod tot hebzucht" in de westerse cultuur goede verlangens oproept of dat er sprake is van afgoderij, wat om niets anders vraagt dan "een oproep tot bekering".³⁹ Wannenwetsch schrijft dus over verlangen en begeerte omdat hij dit overal in de samenleving aantreft. De alomtegenwoordigheid van verlangen en begeerte in de westerse cultuur noemt Wannenwetsch een "hachelijke situatie".⁴⁰

Brock heeft een bredere agenda dan Smith en Wannenwetsch. In *Singing the Ethos of God* schrijft hij over de plaats van christelijke ethiek in de Bijbel. Omdat hij vervolgens de Psalmen als uitgangspunt neemt, en Augustinus en Luther als gesprekspartners, komt verlangen aan de orde. Dat komt omdat hij in Augustinus' exegese van Psalm 32 een uitgebreide visie op het morele leven vindt. Doorslaggevend is daarin het verlangen dat vormgeeft aan het menselijk handelen. Augustinus is hierin beïnvloed door de antieke concentratie van het morele denken op goede liefde, maar hij geeft er een andere draai aan. Augustinus stelt dat het geloofsverlangen voor God ons gedrag heiligt en niet ons gedrag de verkeerde verlangens heiligt. Goed gerichte verlangens brengen de mens tot een vervuld leven. Brock thematiseert het menselijk verlangen dus omdat Augustinus schreef dat een gelukkig leven een leven is waarin goede verlangens richting geven aan het handelen van een mens.⁴¹

§1.2 Welk begrip van verlangen?

Smith, Wannenwetsch en Brock hebben dus ieder een andere aanleiding om over verlangen te schrijven. In deze paragraaf stel ik de vraag naar hun begrip van verlangen. Wat verstaan zij onder verlangen? Wat bepaalt of verlangens goed of fout zijn? Om die vragen te beantwoorden zal ik analyseren wat voor definitie zij geven van verlangen en hoe ze dat moreel evalueren.

Smith gebruikt de fenomenologie om duidelijk te maken wat verlangen is. In *Desiring the Kingdom* wijst hij op Edmund Husserl, die benadrukt dat de mens een intentioneel wezen is. Als de mens denkt, denkt hij altijd ergens aan. Dat object of die gebeurtenis is het doel, waar

---

³⁷ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 125.

³⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 29.

³⁹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 27.

⁴⁰ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 47.

⁴¹ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 135.

de intentie naar uit gaat. Smith noemt dit ook wel het streven van een mens. Om dit aan te tonen maakt Smith gebruik van de fenomenologische traditie, die volgens hem in feite teruggaat op Augustinus.⁴² Volgens die traditie zijn er meerdere manieren om ons bewust te zijn van de wereld om ons heen. Een klassiek debat dat Smith aanhaalt, is het debat tussen Heidegger en Husserl. Husserl zou teveel uitgaan van hoe wij over de wereld denken. Maar ieder mens is betrokken in de wereld als acteur, stelde Heidegger. De wereld is geen afbeelding waar we van een afstand naar kijken. Eigenlijk zei Augustinus al hetzelfde, stelt Smith vervolgens. De kerkvader heeft duidelijk gemaakt dat liefde richting geeft aan het menselijk leven. Liefde is voor Smith een ander woord voor die intentionaliteit die Husserl uitgewerkt heeft.

In *Imagining the Kingdom* werkt Smith dit verder uit. Hij wil aantonen dat een holistische benadering van de mens belangrijk is. Het lichaam speelt daarbij een belangrijke rol. Met behulp van Maurice Merleau Ponty's *Phenomenology of Perception* toont Smith aan dat verlangen ontstaat tussen instinct en intellect. Het heeft alles te maken met onze manier van kennen en ontvangen van de wereld om ons heen. Dat gaat niet alleen via het intellect, maar net zo goed door lichamelijke impulsen.⁴³ Smith heeft in *Desiring the Kingdom* vooral aan de orde gesteld dat verbeelding belangrijk is voor de vorming van verlangen. Wat wij om ons heen zien en het beeld dat wij voor ogen hebben van de toekomst, vormt ons verlangen.⁴⁴ Maar verbeelding vormt niet automatisch het verlangen. Volgens Smith is lichamelijke oefening de verbinding tussen verbeelding en verlangen. Vooral doordat het lichaam gewoontes aanleert, door steeds te oefenen, wordt het verlangen gevormd. Alle zintuigen zijn bij lichamelijke oefeningen betrokken. Door de lichamelijke *know-how* te onderkennen, de kennis van de ingewanden (*visceral knowledge*), kunnen we snappen hoe gewoontes verworven worden, stelt Smith.⁴⁵ Met een technische term heet dat *praktognosia*. De gewoontes die worden verworven staan ook centraal in een liturgische antropologie: het mensbeeld en de analyse van het menselijk gedrag in een liturgische context. Door middel van gewoontes krijgen we een gevoel bij een verhaal. Smith legt uit dat het helpt om te knielen als we bidden. Op die manier weten we, ook met ons lichaam, dat God groter is dan wij en dat wij Hem moeten eren.

Waar Smith vooral antropologisch te werk gaat, zoekt Wannenwetsch naar antwoorden in de Bijbel en bij Luther en Augustinus. Hij gebruikt dus veel minder hedendaagse antropologie, maar stelt met Augustinus dat verlangen bij Gods goede schepping hoort. Verlangens komen voort uit het menselijk hart (de ziel). Daar krijgen emotionele reacties en rationele intenties richting. Liefde kan volgens Augustinus een goede of verkeerde richting krijgen. Wannenwetsch citeert hem omdat hij verlangen moreel wil beoordelen. Om dat te kunnen doen, moeten we letten op "de aard van de objecten waarop het verlangen zich richt".⁴⁶ Maar daar doet zich een probleem voor. Wannenwetsch toont aan dat in de hedendaagse reclame-uitingen het object steeds minder belangrijk is geworden. In plaats daarvan is het verlangen zelf centraal komen te staan. Reclames moeten vooral een verlangen opwekken om te gaan

---

⁴² Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 49.

⁴³ Smith, *Imagining the Kingdom*, pp. 41-46.

⁴⁴ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 54.

⁴⁵ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 57.

⁴⁶ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 44.

verlangen. Op die manier is het verlangen naar zichzelf gaan verwijzen. Wannenwetsch noemt dat het verlangen naar het verlangen.⁴⁷ Hij ziet dat onder andere tot uiting komen in het fenomeen ‘shoppen’. Terwijl het winkelend publiek allerlei producten bekijkt, wordt er hopelijk een verlangen opgewekt. Shoppen heeft dan niet als doel dat een product gekocht moet worden, maar dat er nieuwe verlangens worden opgewekt. Nu het object van het verlangen uit zicht is verdwenen, blijft Wannenwetsch zitten met de vraag hoe we verlangen nu kunnen beoordelen. Daar kom ik in de volgende paragraaf op terug. In ieder geval signaleert Wannenwetsch dat verlangen bij Gods schepping hoort, maar dat het in de loop van de tijd andere vormen heeft aangenomen. Sterker nog, hij noemt het een toegenomen obsessie met begeerte.⁴⁸

Ook Smith heeft het uitgebreid over ‘shoppen’, maar hij benadert het fenomeen op een andere manier. Het gaat hem om de vorming die bepaalde praktijken en gewoontes teweegbrengen. Smith gebruikt hiervoor de term liturgie, hoewel deze praktijken net zo goed buiten de kerk plaats kunnen vinden. In dat geval spreekt hij over *secular liturgies*.⁴⁹ De liturgie van het winkelcentrum is een pedagogiek die niet direct ons ‘hoofd’ aanspreekt, maar zich richt op ons hart, onze *gut-feelings*.⁵⁰ Voordat we aan denken toekomen, worden we al gevormd doordat onze verlangens worden gevormd. Liturgieën zijn processen die zich richten op onze verlangens, onze verbeelding aanspreken en ons oriëntatie bieden op de wereld.⁵¹ In lijn met Augustinus stelt Smith dat wij *liturgical animals* zijn. De mens is een *animal desiderans*. Daarmee bedoelt Smith niet dat we dierlijk gedrag vertonen, maar dat we belichaamd (*embodied*) zijn.⁵² De mens moet holistisch benaderd worden. Door onze zintuigen nemen we onze omgeving waar, niet alleen onze hersenen zijn daarbij van belang. “We are what we love, and our love is shaped, primed, and aimed by liturgical practices that take hold of our gut and aim our heart to certain ends.”⁵³

Wanneer Wannenwetsch over het fenomeen ‘shoppen’ schrijft, gaat hij sneller dan Smith op zoek naar morele evaluatie van het verlangen en ziet hij vooral dat het bij ‘shoppen’ ontspoord is. Smith analyseert juist de manier waarop mensen gevormd worden. Hoewel ook hij kritisch is op deze ‘seculiere liturgieën’, vindt hij dat de kerk daar serieus naar moet kijken, omdat ook zij vorming op het oog heeft. Dat is de reden dat hij ook bij het betreden van een winkelcentrum spreekt over een liturgie.

Bij Brian Brock komt verlangen aan de orde als hij Augustinus’ uitleg van de Psalmen behandelt. In de Psalmen wordt verbeeld wat een gelukkig, vervuld leven is.⁵⁴ Ook Smith liet zien dat verbeelding belangrijk is voor het verlangen. Het is niet verwonderlijk dat Augustinus voor bovenstaande auteurs een belangrijke gesprekspartner is. Hij definieerde het goede

---

⁴⁷ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 32.

⁴⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 30.

⁴⁹ Smith gebruikt de term *secular* als heuristisch begrip en geeft daaraan de betekenis van niet-religieus of a-religieus. Zie: Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 88 n. 20.

⁵⁰ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 24.

⁵¹ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 39-40.

⁵² Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 40 n. 1, p. 44-45. Zie ook: Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 19 n. 44.

⁵³ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 40.

⁵⁴ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 132-133.

leven (*eudaimonia*) in termen van goed gerichte verlangens. Brock verwijst naar Augustinus, die benadrukt dat aanbidding voor hem de heroriëntatie van zijn hart, van zijn verlangens mogelijk maakt. Daardoor raakt hij steeds meer gericht op God en de naaste en worden nieuwe verlangens gecreëerd.⁵⁵

Verlangens komen voort uit het menselijk hart en kunnen dus veranderen, maar een definitie van verlangen geeft Brock verder niet. Hij gebruikt, overigens net als Smith⁵⁶, de woorden liefde en verlangen door elkaar. In aansluiting op Augustinus, wiens uitleg van de Psalmen hij analyseert, gebruikt hij vooral het woord liefde. Het gaat om goede liefde. Dat vormt volgens Augustinus het hart van de christelijke ethiek en om die reden schrijft Brock daarover. Mensen moeten leren begrijpen dat een vervuld leven tot stand komt door goede liefde, die zijn vreugde vindt in God.⁵⁷

§1.3 Het object van verlangen

Smith stelt dat de mens een intentioneel wezen is. De menselijke verlangens hebben altijd een doel voor ogen. Dat object of die gebeurtenis is het doel, waar de intentie naar uit gaat. Ook Wannenwetsch gaat uitgebreid in op het object van het verlangen en Brock stelt dat het verlangen een richting heeft. In deze paragraaf wil ik de vraag beantwoorden in hoeverre het object belangrijk is voor de morele evaluatie van het verlangen.

Voor Smith is er geen twijfel dat verlangen altijd een doel op het oog heeft. Alle kleinere verlangens zijn onderdeel van een groot verlangen, een menselijk streven, dat zich richt op een bepaalde visie op het goede leven. Hiervoor gebruikt Smith ook het woord koninkrijk (*kingdom*).⁵⁸ Elke liefde heeft een doel, een *telos*. Dat doel wordt gevormd door beelden van het goede leven. Het menselijk hart wordt veel meer gestuurd door deze beelden, dan door ideeën, vooronderstellingen of leerstukken. Het affectieve gaat vooraf aan het cognitieve, stelt Smith.⁵⁹ De leefomgeving van de mens heeft invloed op de verlangens die hij ontwikkelt. De plekken waar de mens zich bevindt, zijn bepalend voor de richting van die verlangens. Hoe waardeert Smith al die verschillende verlangens, die bij mensen ontstaan? Als eerste benadrukt hij dat verlangens bij het mens-zijn horen. Maar Smith schrijft ook: “love can be misdirected”⁶⁰, “so often the telos implicit in these (secular) pedagogies is antithetical to the biblical vision of the kingdom of God”.⁶¹

In de morele beoordeling van verlangens is Wannenwetsch veel scherper. Hij is ervan overtuigd dat je van goede en slechte verlangens kunt spreken en dat die beoordeling te maken heeft met het object waar het verlangen zich op richt. Hierboven zette ik al uiteen dat Wannenwetsch ons wijst op de lastige situatie waarbij het object van het verlangen steeds meer uit beeld is geraakt. Wanneer is verlangen dan goed en wanneer is het afgoderij? Met Luther stelt hij dat de Tien Geboden ons helpen zoeken naar onze persoonlijke afgoden.

---

⁵⁵ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 143.

⁵⁶ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 50 n. 20.

⁵⁷ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 156.

⁵⁸ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 48, 63.

⁵⁹ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 53.

⁶⁰ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 55.

⁶¹ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 94.

“Serieus zelfonderzoek in het licht van de decaloog toont aan dat ieder mens een unieke ‘huishouding van verlangens’ (*fabric of desire*) heeft, die ervoor zorgt dat hij of zij de neiging heeft het ene gebod eerder te overtreden dan het andere.”⁶² Wannenwetsch gebruikt Luthers Catechismus om een antwoord te vinden. Daarin concludeert Luther dat het gebod ‘u zult niet begeren’ een beweging aanwijst, die ten grondslag ligt aan de andere geboden. Het is de beweging: verkeerde gedachten, verkeerde intenties en hun voltooiing in verkeerde daden. Wannenwetsch stelt met Luther dat het in het laatste gebod gaat over vertrouwen en wantrouwen. “Begeerte is ten diepste afgoderij, omdat ze de vraag opwerpt of God werkelijk ‘degene is van wie men alle goeds kan verwachten en waarheen men vluchten kan in tijden van nood.’”⁶³ Dit helpt Wannenwetsch om het verlangen naar het verlangen moreel te beoordelen. Het laatste gebod is een spiegel van het eerste gebod (‘geen andere goden naast God’). Luther helpt Wannenwetsch om te ontdekken dat de mens zelf een afgod is geworden, wanneer het verlangen uitgaat naar nieuwe verlangens. De mens wordt daarmee een concurrent van God, doordat het een beeld van zichzelf heeft gemaakt: de *animal desiderans*.⁶⁴

Wanneer Smith het heeft over de mens als een *animal desiderans* (verlangend wezen), is dat niet negatief bedoeld. Hij ziet het als een gegeven, waar de kerk rekening mee moet houden in de vormgeving van de liturgie en andere vormen van onderwijs. Maar Wannenwetsch stelt juist dat hebzucht tegenwoordig wordt gezien als “een ingebouwd kenmerk van de menselijke natuur, waar we zelfs blij mee mogen zijn”, terwijl het vroeger als een moreel defect werd gezien. Wat lange tijd als ondeugd werd beschouwd, lijkt nu “de centrale deugd in een nieuw politiek bestel” te zijn geworden.⁶⁵ Het valt dus op dat Wannenwetsch in zijn beoordeling van verlangen kritischer is dan Smith. De antropologische benadering van Smith laat weinig ruimte voor een moreel oordeel, terwijl het theologische antwoord dat Wannenwetsch formuleert op het ontspoorde verlangen daar juist naar op zoek is. Zonder de namen van Smith en Wannenwetsch te noemen, signaleert Brock precies hetzelfde, als hij zegt: “Like the anthropologist, the ethicist engages in a descriptive task of exposing contemporary social grammar to view. But unlike anthropology, Christian ethics does so to facilitate their assessment, critique, and possible reformulation in the light of the work of Christ.”⁶⁶ Christelijke ethici zijn geroepen om niet alleen te beschrijven, maar ook te evalueren.

Brock heeft het ook over het object van het verlangen, namelijk het vervulde leven. Dat goede leven vindt haar vervulling in de aanwezigheid van God en door vreugde te vinden in Gods vreugde.⁶⁷ Brock gebruikt hiervoor weinig antropologie, maar volgt het voorbeeld van Augustinus en Luther, die steeds opnieuw de Bijbel lazen en zich daardoor lieten corrigeren. Hoe dat volgens Brock in zijn werk gaat, komt terug in de volgende hoofdstukken.

§1.4 Bronnen: de Bijbel en de traditie

---

⁶² Wannenwetsch, *Verlangen*, pp. 28-29.

⁶³ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 35.

⁶⁴ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 36.

⁶⁵ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 39.

⁶⁶ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 247.

⁶⁷ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 133, 156.

In deze paragraaf wil ik tot slot bezien hoe de genoemde auteurs de Bijbel en de traditie gebruiken voor hun argumentatie.

Voor Brock is de Bijbel het beginpunt van zijn denken. De exegese van Psalmen vormt het grootste bestanddeel van zijn boek, waarin hij op zoek is naar christelijke ethiek in de Bijbel. De Psalmen bieden hem een sleutel voor morele heroriëntatie, vanwege het corrigerende beeld dat zij te bieden hebben.⁶⁸ Daarbij gebruikt hij vooral de exegese van de Psalmen van Augustinus en Luther. Dat hij juist deze twee theologen gebruikt, legt hij uit: Augustinus was de laatste antieke denker van het christendom, Luther was de laatste middeleeuwse denker van het christendom.⁶⁹ Brock licht toe dat veel hedendaagse ethici bezig zijn met de vraag hoe de Bijbel verstaan moet worden, maar hij voelt zich door Augustinus en Luther gesteund in de opvatting dat de exegese zijn beste vorm krijgt in de lofprijzing van God, die dichtbij zijn schepselen is. Op die manier wordt Bijbellesen niet uitgelegd in termen van een hermeneutische methode, maar als binnentreden in Gods verhaal.⁷⁰

Ook Wannenwetsch zoekt als christelijk ethicus naar een manier van leven die in overeenstemming is met Gods wil. Om die reden zoekt hij steeds verbinding met de Bijbel en de christelijke traditie, waarbij het opvalt dat hij vooral gebruik maakt van Augustinus, Luther en Bonhoeffer. Wannenwetsch gaat rondom het thema verlangen (specifiek: verlangen naar verlangen) uitgebreid na hoe hierover in het Oude en Nieuwe Testament gesproken wordt. Daarbij zoekt hij naar de grondwoorden en hun betekenis. Toch ontleent hij zijn uiteindelijke oordeel vooral aan de kerkvader Augustinus. En dat is precies dezelfde stem uit de traditie die voor Smith en Brock ook heel belangrijk is.

Smith zoekt zijn inspiratiebronnen veel meer eclectisch bij elkaar, namelijk bij theologen, filosofen en antropologen.⁷¹ Hij gaat minder systematisch te werk dan Wannenwetsch en Brock. Toch is ook voor hem Augustinus een belangrijke pijler van zijn betoog. Het mensbeeld dat Smith verdedigt, namelijk de mens als 'lover', is voor een belangrijk deel gebaseerd op wat Augustinus schrijft in zijn boek *De stad van God*.⁷² Het verschil tussen die twee steden is niet de ideeën die ze hebben of het geloof, maar dat hun liefde zich ergens anders naar richt.

Alle genoemde auteurs citeren Augustinus om te betogen dat verlangens voortkomen uit het menselijk hart. Verder citeren zowel Smith als Wannenwetsch uit zijn *Belijdenissen*, waar Augustinus beschrijft dat een mens altijd onrustig blijft, totdat zijn hart rust vindt in God. Dat de auteurs toch tot andere conclusies komen, heeft ermee te maken dat de auteurs Augustinus selectief gebruiken. Smith gebruikt zijn theologie van de liefde, maar vermeldt niet wat Wannenwetsch wel vermeldt, namelijk dat God het enige echte object van het menselijk verlangen moet zijn, omdat God nooit tekortschiet.⁷³ Het enige dat Smith zegt is dat onze verlangens een goede richting moeten krijgen.⁷⁴ Hij gebruikt Augustinus vooral om aan te

---

⁶⁸ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 143.

⁶⁹ Ibidem, p. xiv.

⁷⁰ Ibidem, pp. xv, xix.

⁷¹ Herman Paul, 'Hoe sprong mijn hart hoog op in mij', p. 36.

⁷² Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 46. Zie ook: Smith, *You are what you love*, pp. 7-10.

⁷³ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 46.

⁷⁴ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 176.

tonen dat de mens een verlangend wezen (*animal desiderans*) is. Wannenwetsch erkent met Augustinus dat de mens een verlangend wezen is, maar ontdekt bij de kerkvader eveneens een afkeuring van het verlangen dat niet gedefinieerd wordt door een object.⁷⁵ Ook Brock zoekt naar antwoorden bij Augustinus. Daarbij let hij vooral op de Psalmexegese van Augustinus. In de exegese van Psalm 32 maakt de kerkvader de liefde of het menselijk verlangen tot het hart van de christelijke ethiek.⁷⁶

§1.5 Conclusie

Het thema verlangen wordt door de genoemde *ecclesial turn ethici* gethematiseerd omdat ze ervan overtuigd zijn dat menselijk handelen fundamenteel bepaald wordt door verlangens. Tegelijk zien zij dat verlangen in de huidige samenleving alomtegenwoordig is en vaak ontspoord is. Dat is onder andere te zien in een fenomeen als ‘shoppen’, waarbij het verlangen gericht is op het krijgen van nieuwe verlangens. “Ik verlang, dus ik ben.”⁷⁷ De auteurs proberen helder te krijgen hoe verlangens ontstaan, om verlangens vervolgens moreel te kunnen evalueren. De kerk zou volgens hen een plek moeten zijn waar tegenwicht geboden kan worden tegen ontspoorde verlangens.

Verlangen is een streven van de mens om een doel te bereiken. Verlangens komen voort uit het menselijk hart. De genoemde *ecclesial turn ethici* beroepen zich op de kerkvader Augustinus die stelde dat de mens een verlangend wezen is. De liefde van een mens gaat altijd ergens naar uit. Die gerichtheid van verlangens ontstaat door een proces van vorming en kan ook veranderen. Het object van die liefde bepaalt of het verlangen goed of fout is.

Verlangens zijn bepalend voor het menselijk handelen. Omdat de liefde gericht is op een doel, zal het menselijk handelen vervolgens datzelfde doel nastreven. Verbeelding, lichamelijke praktijken en het ontwikkelen van gewoontes blijken een grote rol te spelen in de vorming van verlangens. Op plekken waar dit soort praktijken een plaats hebben, kan men spreken van een liturgie.

---

⁷⁵ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 44.

⁷⁶ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 156.

⁷⁷ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 33.

2. De vorming van verlangens

Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk maakten we kennis met de auteurs Smith, Wannenwetsch en Brock en hun begrip van verlangen. In dit hoofdstuk wil ik verder ingaan op de vorming van verlangens. Daarbij neem ik dezelfde auteurs als uitgangspunt. In §2.1 introduceer ik de these van Melanchthon (*affectus affectu vincitur*) om duidelijk te maken wat de auteurs verstaan onder de vorming van verlangen. In §2.2 zet ik vervolgens uiteen hoe een pedagogiek van verlangen vormgegeven zou moeten worden. Daarna wil ik in §2.3 ingaan op de vraag waarom deze auteurs daar aandacht voor vragen: er is blijkbaar verschil tussen goede en slechte verlangens. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

§2.1 Het ene affect door het andere overwonnen

Wannenwetsch ziet dat verlangen alomtegenwoordig is in de westerse maatschappij van vandaag. Bovendien is het verlangen steeds minder op een object gericht, maar is het verlangen naar zichzelf gaan verwijzen. Over deze ontsporing van het verlangen maakt Wannenwetsch zich zorgen. Hij noemt deze vorm van verlangen “de meest afgestompte vorm van afgoderij”.⁷⁸ Om die reden gaat Wannenwetsch op zoek naar een weg om hieraan te ontsnappen. Hij stelt dat verlangen dat een bepaald object op het oog heeft, getemd zou kunnen worden door ascetische inspanning. Wanneer het verlangen verkeerd gericht is, zou het verlangen verplaatst kunnen worden naar objecten met een hogere kwaliteit. Maar welke oplossing is er voor het verlangen dat naar zichzelf is gaan verwijzen? Hoe kunnen we ontsnappen aan de tendens om het verlangende zelf te aanbidden?

De filosoof en theoloog Philipp Melanchthon kan hierbij een richting wijzen volgens Wannenwetsch. In zijn *Loci Communes* (1521) staat de beroemde these: *affectus affectu vincitur* (het ene affect wordt door het andere overwonnen). Een ander verlangen dat van buiten komt kan de afgodische vorm van het verlangen overwinnen. Dat andere verlangen moet dan een verlangen zijn “dat zich verheugt in een object dat dit verlangen werkelijk vervult, in plaats van het om te buigen tot circulaire obsessie met zichzelf”. Het is volgens Wannenwetsch dus niet de rationele wil, maar een ander, sterker affect, dat een (verkeerd) affect kan overwinnen. Zo zou ook het verlangen kunnen worden gestuurd.⁷⁹

De verandering van verlangens is echter geen eenvoudig proces. Wannenwetsch wijst, zoals eerder genoemd, op Luther die zich het menselijk hart voorstelt als een *palaestra*, een worstelschool, waar de affecten tegen elkaar strijden.⁸⁰ In een voorrede op een uitleg bij de Psalmen schrijft Luther over het menselijk hart als een schip op een wilde zee, die door de stormwind naar alle kanten wordt gedreven. De wind uit de vier windstreken zou verwijzen naar de vier grondaffecten van de mens, namelijk vreugde, rouw, hoop en angst.⁸¹ Ethisch leren veronderstelt volgens Wannenwetsch dus een vorm van worstelen tussen de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ mens. Deze transformatie komt niet voort uit een ijzeren wil, maar door

---

⁷⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 45.

⁷⁹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 46.

⁸⁰ Günter Bader, *Psalterium affectuum palaestra*, pp. 44-45.

⁸¹ Bernd Wannenwetsch, ‘Singen und Sagen’, p. 338.

vernieuwing van ons denken, de *nous* als orgaan van perceptie in de breedste betekenis.⁸² Ook bij Augustinus vinden we de gedachte dat de mens verscheurd kan worden door verschillende verlangens.⁸³ Deze antropologie is bepalend voor wat Wannenwetsch schrijft over de vorming van verlangens.

“Achter elke pedagogiek gaat een filosofische antropologie schuil, een model of afbeelding van de menselijke persoon”, stelt Smith.⁸⁴ Om die reden begint Smith zijn serie *Cultural Liturgies* met het uiteenzetten van zijn mensbeeld. De mens, zo stelt hij, is niet alleen een denkend wezen, maar ook een liefhebbend en verlangend wezen. Het affectieve gaat vooraf aan het cognitieve, stelt Smith.⁸⁵ Net als Wannenwetsch ziet hij het menselijk hart als het centrum van onze verlangens. Hij benadrukt dat het menselijk hart veel meer wordt gestuurd door beelden, dan door ideeën, vooronderstellingen of leerstukken. In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien dat verbeelding het verlangen niet automatisch vormt. De verbinding tussen verbeelding en verlangen is lichamelijke oefening. Doordat het lichaam gewoontes aanleert, wordt het verlangen gevormd. Smith onderzoekt uitgebreid hoe dit in zijn werk gaat. Hij wil begrijpen hoe *visceral knowledge*⁸⁶ tot stand komt, zodat hij vervolgens een pedagogiek van verlangen kan ontwikkelen. Daarom stelt hij vervolgens vragen als “How do we teach the body?” en “How is the body habituated?”⁸⁷ Het antwoord op deze vragen kan helpen om te begrijpen hoe het ene affect een ander affect kan overwinnen, zoals Melanchthon schreef. Brock schrijft niet over het belang van het lichaam, maar vooral over andere taalwerelden, waardoor verlangens gevormd worden. In tegenstelling tot Wannenwetsch, Melanchthon en Smith, gebruikt hij daarbij geen woorden als overwinnen of strijden, maar gebruikt hij bijvoorbeeld het woord transformeren.⁸⁸

§2.2 Een pedagogiek van verlangen

Diverse auteurs die we tot de *ecclesial turn ethici* kunnen rekenen, hebben geschreven over de vorming van verlangens. Toch zijn het vooral Smith en Wannenwetsch die hier zo uitgebreid over schrijven, dat je zou kunnen zeggen dat zij een pedagogiek van verlangen proberen te ontwikkelen.

Smith wil een pedagogiek van verlangen ontwikkelen, omdat een dergelijke pedagogiek een strategie voor vorming is. Hij benadrukt dat vorming plaatsvindt via de zintuigen. Onze zintuigen zijn toegangswegen tot ons hart. Door wat we waarnemen vormen we een beeld van het einddoel of koninkrijk dat we voor ogen hebben. Dat beeld bepaalt ons handelen en is sturend bij het ontwikkelen van gewoontes. De weg naar verbeelding gaat dus via het lichaam.⁸⁹ Doordat bepaalde handelingen frequent worden uitgevoerd en gekoppeld worden aan die verbeelding, ontstaat een gewoonte (tweede natuur). Via ‘embodied liturgical

---

⁸² Bernd Wannenwetsch, *Political Worship*, p. 37.

⁸³ dr. H.J. Paul, ‘Schemerzones: Secularisatie van het hart’, in: dr. M.J. Kater (red.), *Tegenstrijdige verlangens: Een andere kijk op secularisatie*, Utrecht: De Banier, 2015, p. 19.

⁸⁴ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 40.

⁸⁵ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 53.

⁸⁶ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 57.

⁸⁷ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 73.

⁸⁸ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. xvi.

⁸⁹ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 125.

practices' kan die tweede natuur getraind worden. Door routine worden bepaalde handelingen als een tweede natuur.⁹⁰ Smith wil ons bewust maken van die processen die vaak onbewust plaatsvinden. "Pedagogies of desire form our habits, affections, and imaginations, thus shaping and priming our very orientation to the world."⁹¹

Met het centraal stellen van (sociale) verbeelding in de vorming van verlangen, sluit Smith aan bij een begrip dat de filosoof Charles Taylor eerder introduceerde in zijn boek *A Secular Age* (2007). Smith gebruikt de term verbeelding omdat zij aantoont hoe we ons op een meer belichaamde (*embodied*) manier op de wereld oriënteren.⁹² Taylor gebruikt de term "sociale beeldvorming" wanneer hij schrijft over het ontstaan van de moderne morele orde. Met die term bedoelt hij een manier van kennen die "veel breder en dieper is dan de intellectuele systemen die mensen erop na kunnen houden. (...) Theoretische kennis is vaak voorbehouden aan een kleine minderheid, terwijl het interessante aan sociale beeldvorming is dat ze door grote groepen mensen, zo niet de hele samenleving, wordt gedeeld."⁹³ Daarmee heeft sociale verbeelding een belangrijke rol in een proces van verandering en vorming.

Ook Brock stelt dat verbeelding belangrijk is om verlangens te vormen. Hij toont dit aan met de exegese die Augustinus geeft van Psalm 32. Die psalm schetst ons volgens de kerkvader een beeld van het vervulde leven. Een leven in aanwezigheid van God wordt daarin voorgesteld als het einddoel (*telos*) van een vervuld leven. Brock laat zien dat Augustinus voortbouwt op het Griekse concept van het gelukkige leven (*eudaimonia*), maar een eigen weg gaat door juist te betogen dat het verlangen van de gelovige naar God zijn gedrag heiligt. Het is dus niet het gedrag dat verkeerde verlangens heiligt. Een gelukkig leven is daarom volgens de kerkvader een leven waarin goed gerichte liefdes (verlangens) ons handelen richting geven. En die liefdes worden niet opgewekt door een morele regel, maar door de liefde van God voor ons (zoals te zien in de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan).⁹⁴

Smith kijkt vooral naar alledaagse praktijken, waardoor verlangens worden opgewekt en op een precognitieve manier ons handelen beïnvloed wordt. Dat verbeelding daarbij belangrijk is, ziet Smith ook door te kijken naar allerlei vormende praktijken buiten de kerk, die hij seculiere liturgieën noemt. Want wie zich begeeft in een winkelcentrum, een stadion of een universiteit treft een geheel van praktijken en rituelen aan, die een beeld van een gelukkig leven voorspiegelen. Dergelijke praktijken spreken vooral ons hart aan en leren ons waar onze verlangens naar uit moeten gaan. "The pedagogy of the mall does not primarily take hold of the head, so to speak; it aims for the heart, for our guts, our *kardia*. It is a pedagogy of desire that gets hold of us through the body."⁹⁵ Om die reden noemt Smith bijvoorbeeld het bezoek aan een winkelcentrum een seculiere liturgie.⁹⁶

---

⁹⁰ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 80.

⁹¹ Smith, *Imagining the Kingdom*, pp. 12-13.

⁹² Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 65.

⁹³ Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (vertaald door Marjolijn Stoltenkamp), Rotterdam: Lemniscaat, 2012³, pp. 250-251.

⁹⁴ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 132-137.

⁹⁵ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 24.

⁹⁶ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 85-88.

Zoals kerkgangers ingewijd moeten worden in de christelijke liturgie, geldt dat ook voor seculiere liturgieën. Door oefening en herhaling worden gewoontes gevormd. Daardoor kost ook de vorming van verlangens tijd: *Love takes practice* (liefde vergt oefening).⁹⁷ Het ontwikkelen van goede gewoontes en het voortbrengen van goede, deugdelijke handelingen is volgens Smith fundamenteel afhankelijk van de training van affecten. Onze emoties zijn getraind door verhalen. Door onze emoties (wat Smith onderscheidt van gevoelens)⁹⁸ gaan we leven volgens een verhaal dat in onze omgeving veelvuldig klinkt. We worden karakters in het verhaal dat ons gevangen houdt.⁹⁹ Stanley Hauerwas, die als narratief theoloog aan de basis stond van de *ecclesial turn* beweging, heeft eerder al betoogd dat verhalen onze levens vormgeven: “De ontwikkeling van karakter houdt meer in dan principes houden om de principes; het vereist dat we een verhaal verwerven dat ons de bekwaamheid geeft om dat wat we wel en dat wat we niet doen te verklaren vanuit een coherente visie die ons helpt om onze levens als de onze op te eisen.”¹⁰⁰ In deze uitspraak komt naar voren dat we zelf kunnen kiezen welk verhaal het meest recht doet aan de diversiteit van onze levens en dat er voor onze morele vorming goede en slechte verhalen zijn. Daarmee komen we bij de onvermijdelijke vraag hoe het onderscheid gemaakt kan worden tussen goede en slechte verlangens, tussen verhalen die onze morele groei bevorderen of die groei juist afremmen.

§2.3 Goede en slechte verlangens

De genoemde *ecclesial turn ethici* schrijven over de vorming van verlangens, vanuit de overtuiging dat sommige verlangens een verkeerde richting hebben. Daarom is het belangrijk om onderscheid te maken tussen goede en slechte verlangens. Smith stelt diverse seculiere liturgieën aan de orde, om op die manier “*disordered loves*” te herkennen.¹⁰¹ Al die liturgieën verbeelden een bepaalde visie op het koninkrijk. Zij laten beelden zien van menselijk bloei. Vaak staan deze beelden echter tegenover het Bijbelse beeld van shalom.¹⁰² Dit illustreert Smith ook door de bespreking van diverse films en door te spreken over “the iPhone-ization of our World(view).”¹⁰³ Volgens Herman Paul besteedt hij hier aandacht aan omdat ze het hermeneutisch vertrekpunt vormen voor zijn theologische reflecties en niet vanwege de bedreiging die ze vormen voor het christelijke wereldbeeld.¹⁰⁴ Die stelling durf ik te betwijfelen, want in het eerste deel van zijn trilogie *Cultural Liturgies* schrijft Smith toch over “mis-formation of our desires” en “lovers in a dangerous time”.¹⁰⁵ Tegelijk schrijft hij dat we ons niet volledig van de (mis)vormende kracht van culturele praktijken kunnen ontdoen.¹⁰⁶ In zijn boek *You are what you love* schrijft hij over het herkennen van “rivaliserende liturgieën”.¹⁰⁷ Een liturgische antropologie voorziet daarom niet alleen in een beschrijving en

⁹⁷ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 75.

⁹⁸ “Emotional responses can occur long before we become aware that we are *feeling* an emotion”. Zie verder: Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 37, n. 13.

⁹⁹ Smith, *Imagining the Kingdom*, pp. 33-36.

¹⁰⁰ Stanley Hauerwas, *Een robuuste kerk*, p. 86.

¹⁰¹ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 140.

¹⁰² Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 121.

¹⁰³ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 137.

¹⁰⁴ Herman Paul, ‘Hoe sprong mijn hart hoog op in mij’, p. 36.

¹⁰⁵ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 88-89.

¹⁰⁶ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 209.

¹⁰⁷ James K.A. Smith, *You are what you love*, p. 38.

waardering van de manier waarop wij worden geheiligd, maar helpt ons ook een “fenomenologie van verleiding” te beschrijven.¹⁰⁸ Paul heeft echter gelijk wanneer hij stelt dat Smith zich in vergelijking met Wannenwetsch positiever opstelt ten opzichte van de cultuur.

Ook Wannenwetsch laat blijken dat verlangens naar God betere verlangens zijn dan verlangens die bijvoorbeeld tijdens het shoppen worden opgewekt. Door de frase van Melanchthon te citeren, maakt hij duidelijk dat er goede en slechte verlangens zijn. Het werkwoord ‘overwinnen’ geeft aan dat de vorming van verlangens niet eenvoudig is. Het is een strijd, zoals Luther ook al liet blijken. Wannenwetsch laat zien dat Luther tegen de theologische hoofdstroom van zijn tijd ingaat, als hij zegt dat we ook door onze wilskracht niet écht goede werken voort kunnen brengen. Ons handelen zal dan altijd bevlekt zijn door egoïstisch eigenbelang. Alleen een vernieuwd hart, waarbij de gerichtheid van onze affecten veranderd is, stelt ons in staat om te handelen naar Gods wil.¹⁰⁹

Maar hoe moet dat onderscheid gemaakt worden tussen de vorming van goede en slechte verlangens? Wat is er in het menselijk hart veranderd wanneer de goede affecten overwonnen hebben? Om antwoord te geven op die vraag moet duidelijk worden waar goede verlangens uit voortkomen. Wannenwetsch grijpt daarom terug op de discussie van de *ordo amoris*: is de liefde oorzaak van geloof of is geloof oorzaak van de liefde? Hij onderzoekt wat Luther en Augustinus daarover hebben geschreven. Luther stelt dat de juiste volgorde is: *caritas fide formata* – de liefde die door het geloof gevormd is. “Also bleibt der Glaube der Täter, und die Liebe die Tat.”¹¹⁰ Luther baseert zich op Galaten 5:6: “In Christus Jezus heeft namelijk niet het besneden zijn enige kracht, en ook niet het onbesneden zijn, maar het geloof, dat door de liefde werkzaam is.”¹¹¹ Wannenwetsch stelt de vraag hoe rechtvaardiging en heiliging zich dan tot elkaar verhouden, want Luther stelt de liefde wel centraal als hoofdbegrip in de ethiek. In zijn artikel ‘*Caritas Fide Formata*’ werkt Wannenwetsch zijn these uit dat de affecten hierin een cruciale rol spelen.

Bij Augustinus lijkt het juist of de liefde vooropgaat (*fides caritate formata*). Maar wie zijn geschriften beter leest, ontdekt dat hij met twee woorden spreekt. Hij maakt onderscheid tussen verschillende soorten affecten: *caritas* (liefde) en *concupiscentia* (begeerte). *Caritas* is de liefde tot God en tot de naaste, *concupiscentia* is de liefde voor de wereld.¹¹² Liefde is inderdaad de drijvende kracht achter ons handelen. De liefde die Augustinus *caritas* noemt, komt echter niet uit de mens zelf voort. Die liefde heet bij Luther geloof. Luther gebruikt de term liefde echter niet, omdat deze aanduiding in zijn tijd anders begrepen werd. Maar als Luther spreekt over geloof, bedoelt hij niets anders dan de liefde als antwoord op Gods liefde. Wannenwetsch concludeert: 1) Rechtvaardiging is de vernieuwing van het hart – 2) Het hart stuurt de affecten aan – 3) de affecten bepalen onze wil en ons handelen.¹¹³ Daarom moet de hedendaagse ethiek zich volgens hem niet alleen met de vorming van de wil (Kant)

---

¹⁰⁸ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 140.

¹⁰⁹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 125.

¹¹⁰ Bernd Wannenwetsch, ‘*Caritas Fide Formata*. “Herz und Affekte” als Schlüssel zu “Glaube und Liebe”’, *Kerygma und Dogma* 45 (2000), p. 210.

¹¹¹ Geciteerd vanuit de Herziene Statenvertaling.

¹¹² Wannenwetsch, ‘*Caritas Fide Formata*’, p. 214.

¹¹³ Wannenwetsch, ‘*Caritas Fide Formata*’, p. 221.

bezighouden of slechts met het beoordelen van bepaalde handelingen, maar juist met de vorming van de affecten als “genitrix” (moeder) van beide grootheden.

Ook Smith wijst op het gebruik van verschillende woorden bij Augustinus: *cupiditas* (lust) tegenover *caritas* (verlangen of liefde voor God).¹¹⁴ Net als Wannenwetsch, zegt dus ook Smith dat er verschillende soorten liefdes zijn; goede en slechte verlangens. Toch gaan hun wegen uiteen als het gaat om de bron van die liefdes. Wannenwetsch wijst op de rechtvaardiging als sleutelpunt, waardoor het hart vernieuwd wordt. Smith maakt minder gebruik van de theologie om een antwoord op deze vraag te krijgen. Onze vorming in Christus is fundamenteel een zaak van precognitieve vorming van het hart. En dat gebeurt via de liturgie, door middel van aanbidding (*worship*). “Worship is the *matrix* of Christian faith, not its “expression” of “illustration”.”¹¹⁵ Daarmee lijken Smith en Wannenwetsch uiteindelijk toch weer bij elkaar te komen. Dat valt vooral op wanneer Smith met instemming Wolterstorff citeert: “The liturgy is a meeting between God and God’s people, a meeting in which both parties act, but in which God initiates and we respond.”¹¹⁶

In lijn met Wannenwetsch zegt ook Brock dat het geloof oriëntatie moet bieden aan onze liefde en niet andersom. Door Gods genade is de christen op de juiste weg geplaatst.¹¹⁷ Daarom benadrukt Brock dat heroriëntatie van onze verlangens en de vernieuwing van ons hart Gods werk is.¹¹⁸ Die uitspraak baseert hij op onderzoek van wat Luther en Augustinus hierover hebben gezegd. Daarin gaat hij net wat verder dan Smith: “We cannot put ourselves into the song of praise, but we find ourselves in it through our singing of it, we discover the reality it contains, because doxology inflames us to look and to live.”

Wells stelt dat goede verlangens vooral gevormd worden tijdens de viering van de eucharistie (of het Heilig Avondmaal), waarbij de oproep klinkt om onze harten op te heffen tot God (*sursum corda*). Hij stelt dat het menselijk hart is gemaakt met één doel boven alle andere doelen: om opgeheven te worden tot de Heer als Hij komt met transformerende genade.¹¹⁹ Tijdens de eucharistie ontvangen we een glimp uit de hemel. Dat beeld moet ons verlangen verder opwekken om God te dienen en Hem te aanbidden. Op Wells’ visie op de eredienst kom ik in de volgende hoofdstukken terug.

§2.4 Conclusie

De *ecclesial turn ethici* zijn ervan overtuigd dat er goede en slechte verlangens zijn. De kerkvader Augustinus getuigde er al van dat het menselijk hart verscheurd kan worden door tegengestelde verlangens. Omdat verlangens ons handelen richting geeft, vragen de auteurs daarom aandacht voor de vorming van verlangens.

Verlangens zijn te beoordelen op het object waarop zij gericht zijn, maar meer nog zijn verlangens te beoordelen op de bron die richting geeft aan de verlangens. Slechte verlangens

---

¹¹⁴ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 125.

¹¹⁵ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 128 (cursivering van Smith) .

¹¹⁶ Ibidem, p. 151.

¹¹⁷ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 136.

¹¹⁸ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 275.

¹¹⁹ Samuel Wells, *God’s Companions*, p. 196.

worden opgewekt door beelden van een koninkrijk (toekomstbeelden) die in strijd zijn met het Bijbelse beeld van shalom. Goede verlangens vinden hun bron in God. Zijn shalom of vrede met de mensen (rechtvaardiging) is de bron van een vernieuwd hart, waaruit goede verlangens voortkomen.

De *ecclesial turn ethici* benadrukken het belang van aanbidding en lofprijzing als vormende praktijk. De liturgie is een plek waar verlangens gevormd worden, omdat door middel van belichaamde praktijken, verbeelding en verhalen onze verlangens richting krijgen. De auteurs leggen verschillende nadruk op de oorzaak van die verandering: is het een gave van het geloof of juist een opgave voor de gelovige? Die twee momenten zijn lastig te onderscheiden. Door deel te nemen aan de christelijke liturgie, ontvangt de gelovige het geloof dat richting geeft aan zijn verlangens. Daar ga ik in het volgende hoofdstuk dieper op in.

3. De eredienst als vormingsplaats

Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien wat de auteurs Wannenwetsch, Smith en Brock verstaan onder verlangen en hoe het volgens hen gevormd kan worden. Zij zien de eredienst als de plaats bij uitstek waar het verlangen op God gericht kan worden. Ook andere *ecclesial turn ethici* thematiseren de vormende kracht van de eredienst. Wat is volgens hen die vormende kracht en waarom houdt dit thema hen bezig? In §3.1 analyseer ik de nadruk die zij leggen op de rol van de zintuigen in de liturgie. Vervolgens werk ik in §3.2 uit dat diverse auteurs het belang onderstrepen van gewoontes en rituelen als onderdeel van de liturgie. In §3.3 ga ik daarna in op de kracht van verhalen, waaraan de liturgie onder andere haar vormende kracht ontleent. Tot slot volgt een conclusie.

§3.1 Praktijken en rituelen die de zintuigen aanspreken

Als het gaat om de vormende kracht van de eredienst, valt op dat verschillende *ecclesial turn ethici* een herwaardering van de zintuiglijkheid nastreven. Wannenwetsch onderstreept het belang van luisteren. Een belangrijk element in de liturgie is volgens hem het samengaan van woorden en muzikale klank. Gedurende de liturgie worden bepaalde teksten gezamenlijk uitgesproken of gezongen. Dit is al eeuwenlang een kenmerk van de christelijke liturgie. In de derde eeuw werd de term theologie voor het eerst door christenen gebruikt. De term was daarvoor al langer in gebruik bij Griekse dichters en zangers, waarbij theologie sloeg “op het bezingen van de lof van de goden en op het vertellen van feestelijke verhalen over hen”.¹²⁰ Aanvankelijk was er huiver om deze term als christelijk begrip te gebruiken, maar toen de term *theologeîn* uiteindelijk toch in zwang raakte, behield het woord zijn verkondigende karakter: “*theologeîn* werd nog steeds samen met *hymneîn* gebruikt.” Een theoloog was dus bezig met het lofprijzend uiteenzetten van de christelijke waarheid. Het noemen van de naam van God was een manier om zijn aanwezigheid op te roepen. In de Middeleeuwen bleef deze manier van theologie bedrijven vooral in de kloosters bewaard, waar theologie en klank onvermijdelijk bij elkaar hoorden. Wannenwetsch wijst erop dat degenen die hieraan meededen, dit ervoeren als een krachtige bron van persoonlijke verandering.

Het gehoor is volgens Wannenwetsch dus een belangrijk middel voor vorming. Het gehoor is een toegang tot het menselijk hart. Geluid is het enige veelgebruikte communicatiemiddel dat het lichaam kan doen trillen. “Het geluid van een mensensysteem wordt slechts hoorbaar als de luchtkamers in het lichaam (de longen, de hoofdholten, de mond) op dezelfde frequentie als de stembanden gaan trillen.”¹²¹ Dit is van belang voor het opwekken van nieuwe affecten. Het is precies wat Smith bedoelt, als hij zegt: “the way to our hearts is through our bodies”.¹²² In het Oude Testament wordt het belang van horen steeds onderstreept. Het volk Israël ontleende zijn identiteit voor een belangrijk deel aan zijn roeping om te horen en te luisteren. Elke dag bidt een Jood het *Shema Israel*: “Luister, Israël! de HEERE, onze God, de HEERE is één”. Daarna volgt de opdracht om God lief te hebben. Die opdracht kunnen zij vervullen als het in

---

¹²⁰ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 77.

¹²¹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 79, n. 4.

¹²² Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 57-58.

hun hart geschreven is: “Deze woorden, die ik u heden gebied, moeten in uw hart zijn.”¹²³ Wannenwetsch wil duidelijk maken dat dit gebed geen emotionele handeling diende te zijn, maar dat het hele menselijke wezen als het ware ‘een en al oor’ zou worden, om opmerkzaam te zijn op Gods spreken tot ons.¹²⁴ De praktijken waarbij het gehoor een rol speelt, vormen ons. Auditieve praktijken zijn belangrijk voor de vorming van verlangens.

Terecht heeft Paul erop gewezen dat bij Smith niet het horen, maar het zien centraal staat in de praktische vorming van de liturgie.¹²⁵ Ook Smith pleit voor een herwaardering van de zintuigen tegenover het benadrukken van de mens als cognitief wezen. De mens is juist een verlangend wezen. Het visuele aspect is daarbij van groot belang: “Our ultimate love is oriented by and to a picture of what we think it looks like for us to live well, and that picture then governs, shapes, and motivates our decisions and actions.”¹²⁶ Het is onze verbeelding van het goede leven dat ons handelen richting geeft. Dat ‘plaatje’ raakt ons hart. Om die reden werken bepaalde beelden heel krachtig in verhalen, legendes, mythes en films. We worden daar sneller door geraakt en onthouden ze beter dan bijvoorbeeld dissertaties, stelt Smith terwijl hij zich beroept op Hauerwas. Vervolgens wordt ons handelen erdoor beïnvloed, want dat beeld proberen we onszelf eigen te maken, te imiteren en na te leven.¹²⁷

Het zijn die beelden die liturgieën (christelijk of seculier) een vormende kracht geven. Een liturgie wordt een pedagogiek van verlangen vanwege het beeld van het goede leven dat erin naar voren wordt gebracht. Dat beeld resoneert in ons hart, aldus Smith.¹²⁸ Brock benadrukt evenzeer dat verbeelding belangrijk is voor de vorming van verlangens. In de Psalmen, die altijd een belangrijke plaats hebben gehad in de liturgie, wordt een beeld van het goede leven voorgehouden. Zo wordt ook ons gedrag beïnvloed.¹²⁹

Het gaat echter in de liturgie niet alleen om ons gehoor of ons gezichtsvermogen. Het hele lichaam doet mee. Niet voor niets noemt Smith de mens een “embodied creature”. Door rituelen en praktijken waarbij ons lichaam een rol speelt, worden nieuwe gewoontes aangeleerd. Op die manier wordt het menselijk hart getraind en wordt richting gegeven aan verlangens. Opnieuw maakt Smith duidelijk dat niet alleen onze cognitie bepalend is voor ons handelen en onze verlangens. Het zijn vooral de praktijken die ons hart aanspreken, die ons werkelijk veranderen.

Smith is zeker niet de eerste die de vorming door liturgische praktijken voor het voetlicht brengt. In hun *Blackwell Companion to Christian Ethics* gaan Hauerwas en Wells daar uitgebreid op in. Ze noemen de eredienst een serie van praktijken en verbinden al deze praktijken aan ethische thema's. Zij willen benadrukken dat de liturgische praktijken vormend zijn en betekenis hebben in het nadenken over actuele ethische thema's. Samen bidden, lezen en zingen, gedoopt worden en de eucharistie vieren zijn maar enkele voorbeelden die volgens

---

¹²³ Deuteronomium 6:4, 6 (Herziene Statenvertaling).

¹²⁴ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 80.

¹²⁵ Herman Paul, ‘Hoe sprong mijn hart hoog op in mij’, pp. 48-49.

¹²⁶ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 53.

¹²⁷ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 53-54.

¹²⁸ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 137.

¹²⁹ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 132-137.

hen een grote uitwerking hebben.¹³⁰ In het volgende hoofdstuk wil ik nader ingaan op het zingen (van Psalmen) als liturgische praktijk.

§3.2 De kracht van gewoontes

Wat de liturgische praktijken kenmerkt is dat ze met regelmaat een plek hebben in de eredienst. De meeste praktijken komen zelfs iedere zondag voor. Er vindt dus herhaling plaats. En juist daarin schuilt de kracht van deze praktijken, want door ze te herhalen, worden het gewoontes. Smith noemt die gewoontes een tweede natuur en laat zien dat filosofen als Aristoteles al spraken over disposities, wat MacIntyre vertaalt met gewoontes. MacIntyre wijst erop dat gewoontes, net als deugden, aangeleerd moeten worden. Op die manier wordt onze visie op het koninkrijk (van God) gevormd en wordt ons verlangen daar steeds meer op gericht. Daar is dus training voor nodig!¹³¹

Wells onderstreept evenzeer dat gewoontes de vormende kracht geven aan de liturgie. Hij zegt dat het gaat om “taking the right things for granted”.¹³² Liturgie is een oefening. Doordat we bepaalde praktijken daar zo vaak herhalen, wordt het steeds normaler om op een bepaalde manier te handelen. Dat is volgens Wells de kern van discipelschap. Vervolgens zullen de gelovigen Gods weg met hen en met de wereld gemakkelijker ervaren. Dat noemt Wells genade. De eredienst, met zijn repeterende praktijken, is volgens hem bij uitstek de plek waar morele verbeelding wordt gevormd. De eredienst is de plek waar discipelen worden gevormd.¹³³ Meer dan Smith benadrukt Wells dat het uiteindelijk gaat om moreel handelen, terwijl Smith vooral blijft onderstrepen dat de praktijken van de eredienst vooral onze verlangens vormen. Praktijken vormen volgens hem vooral onze identiteit, omdat ze “*telos-laden*” zijn: ze zijn gericht op een bepaald einddoel. Daarom noemt Smith deze praktijken liturgie. In die liturgie komt naar voren wie of wat we aanbidden. Daarin komt dus naar voren waar onze ultieme liefde naar uit gaat en dat bepaalt onze identiteit.¹³⁴

Dat Smith de vormende kracht van de eredienst aan de orde stelt, is niet voor niets. De kerk is namelijk niet de enige plek waar we gewoontes aanleren en een verbeelding van het goede leven onze verlangens vormt. Hij maakt onderscheid tussen praktijken die wel en niet vormend zijn (“*thin and thick practices*”). Sommige praktijken, zoals tandenpoetsen, of het dagelijks eten van dezelfde muesli in de yoghurt, dragen geen groot einddoel in zich en raken onze diepste verlangens niet. Maar andere praktijken doen dat wel: ze vormen onze identiteit.¹³⁵ Deze praktijken, die Smith daarom liturgieën noemt, vind je niet alleen in de kerk. Integendeel, overal om ons heen vinden we zulke liturgieën. In die praktijken spelen verbeelding, rituelen en gewoontes een belangrijke rol in de onderstreping van een einddoel. Deze praktijken vormen onze identiteit en leggen beslag op onze diepste verlangens.¹³⁶ Tegenover de “mis-formation” van seculiere liturgieën is de vormende kracht van de

---

¹³⁰ Stanley Hauerwas and Samuel Wells (eds.), *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, Malden/Oxford/Victoria: Blackwell Publishing, 2004.

¹³¹ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 55-56.

¹³² Samuel Wells, *Improvisation*, p. 76.

¹³³ Wells, *Improvisation*, pp. 78-82.

¹³⁴ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 85-88.

¹³⁵ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 82.

¹³⁶ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 85.

christelijke liturgie dus erg belangrijk. Als er tijdens de eredienst geen nieuwe affecten worden opgewekt, zullen de wereldse affecten altijd sterker blijven.

Precies hetzelfde wil Wannenwetsch benadrukken als hij schrijft over het *Shema Israel*, het gebed dat Joden elke dag bidden. Dat is behalve een gewoonte vooral een morele aansporing, stelt hij. Want luisteren gaat niet vanzelf, daar is een morele aansporing voor nodig. “Daarom is luisteren ook een kwestie van ‘verantwoordelijkheid’.”¹³⁷ Het lijkt mij dat Wannenwetsch hier een belangrijk punt noemt. Zien en luisteren gaan nog niet vanzelf. Dat is een Bijbelse lijn: de psalmdichter van Psalm 135 stelt dat de afgodendienaars, net als hun afgoden zelf, blind zijn en dat hun oren niet horen dat God hen door zijn schepping aanspreekt.¹³⁸ Liturgie heeft daarom ook iets van een plek waar verlossing plaatsvindt: (her)opening van de zintuigen, zodat de kerkganger de boodschap van heil kan ervaren. Met gebruik van Michael Welker wijst Wannenwetsch ook op de rol van de Geest in de eredienst. We wachten op de Geest en tegelijk bestaat de kerk door de werkzaamheid van de Geest. De Geest staat volgens Luther boven het Woord. De Geest is soeverein tegenover het Woord en beslist in welke mate het Woord impact heeft.¹³⁹

§3.3 De kracht van verhalen

Behalve door het aanspreken van de menselijke zintuigen en door het ontwikkelen van gewoontes, ontleent de eredienst zijn kracht aan het vertellen van verhalen, stellen diverse *ecclesial turn ethici*. In het voorgaande hoofdstuk introduceerde ik de uitspraak van Hauerwas dat verhalen nodig zijn voor de ontwikkeling van ons karakter. Het gaat dan om verhalen die een coherente visie op ons leven geven.¹⁴⁰ Ook Smith schaart zich achter dit betoog. Een verhaal maakt iets los bij de luisteraars. Net zo goed geldt dat voor poëzie en de esthetica. Het heeft een evocatieve werking. Hetzelfde geldt voor metaforen. Ze zijn niet te vertalen in normale taal, zonder iets van hun betekenis te verliezen.¹⁴¹ Het is de esthetische kracht van verhalen en gedichten, die bijdraagt aan de vormende kracht van de liturgie. Een tweede aspect dat volgens Smith bijdraagt aan de vormende kracht van de liturgie is het feit dat verhalen en gedichten ook het zelfinzicht vergroten. “Liturgy is the shorthand term for those rituals that are loaded with a Story about who and whose we are”.¹⁴² Als voorbeeld noemt hij Kolossenzen 3:3, waar staat: “want u bent gestorven en uw leven is met Christus verborgen in God.”¹⁴³ In een samenleving waarin sociale media ons zelfbeeld ter discussie stellen en ons onzeker maken, is het volgens Smith genade te noemen dat we uitgenodigd worden in een verhaal waarin we met Christus verborgen zijn in God.¹⁴⁴

Brock wijst eveneens op de kracht van metaforen. Het is de taal van de Bijbel. Als moderne christenen niks meer ervaren bij het lezen van de Bijbel, stelt Brock, heeft dat niet te maken met het ontbreken van kennis over wijngaarden, koningen en dergelijke, maar met

---

¹³⁷ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 80.

¹³⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 83.

¹³⁹ Wannenwetsch, *Political Worship*, p. 69.

¹⁴⁰ Stanley Hauerwas, *Een robuuste kerk*, p. 86.

¹⁴¹ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 118.

¹⁴² Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 139.

¹⁴³ Geciteerd uit de Herziene Statenvertaling.

¹⁴⁴ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 149.

onbekendheid met de Bijbelse metaforen.¹⁴⁵ Meer dan normale taal kunnen metaforen goddelijke interventies faciliteren. Sommigen noemen een dergelijke affectieve ervaring een “shock”. Daardoor worden onze affecten veranderd, begeleid door gebed en meditatie.¹⁴⁶ Op die manier is de liturgie vormend voor ons handelen en heeft zij alles met christelijke ethiek te maken. Brock gebruikt daarvoor het beeld van de grammatica. We moeten leren leven onder Christus’ heerschappij, zodat we deelnemers in zijn verhaal worden (*“becoming actors in his drama”*).¹⁴⁷ De grammatica van menselijk gedrag wordt door christelijke ethici niet beschreven in termen van maximes, standaarden en dergelijke, maar wordt beschreven en geëvalueerd als een vreugdevolle participatie in de transformatie van de christelijke geest en daden.¹⁴⁸ We krijgen een taal aangeleerd en worden opgeroepen om in die taal te gaan spreken.

In het spreken over grammatica en taal is Lutherse theologie te herkennen, waar ook Wannenwetsch gebruik van maakt. Hij schrijft dat Luther een betreurenswaardige paradox zag: “de wereld is vol taal, maar tegelijkertijd vol doofheid”.¹⁴⁹ De eredienst is daarom een plek om te leren luisteren, om een nieuwe taal te leren spreken. Hoewel niet met dezelfde woorden, betoogt Smith hetzelfde als hij stelt dat de christelijke liturgie een tegenbeweging is. Er klinken namelijk zoveel andere verhalen om ons heen. De christelijke liturgie kan daarom gezien worden als een uitnodiging tot het delen in een verhaal waarin we geborgen zijn met Christus in God, stelt Smith. Het is een uitnodiging voor “re-story-ing” van ons zijn-in-de-wereld. Het gaat niet alleen om herstel (*restoring*), maar ook om het vertellen van een ander verhaal (*re-story-ing*).¹⁵⁰

§3.4 Conclusie

De *ecclesial turn ethici* benadrukken dat de eredienst een vormende kracht heeft. Die kracht wordt ontleend aan het aanspreken van de zintuigen, het ontwikkelen van (nieuwe) gewoontes, het vertellen van verhalen en het gebruik van metaforen. Gewoontes moeten aangeleerd worden. Het heeft tijd nodig om nieuwe gedragspatronen te laten worden tot een tweede natuur. De verschillende tradities van de auteurs geven in hun betoog net andere accenten. Smith benadrukt vooral de eredienst als een “counter-liturgy”, waarbij het erop lijkt dat we vooral veel zelf moeten doen. Bij Wannenwetsch en Brock lees ik veel meer dat ze de vorming uiteindelijk toeschrijven aan het handelen van God. Hij moet onze zintuigen openen.

De genoemde auteurs thematiseren dit thema omdat zij zien dat vorming op vele plekken plaatsvindt, binnen en buiten de kerk. Zij benadrukken de kracht en dus het belang van de eredienst als vormende praktijk. In de eredienst wordt ons verlangen gevormd. Op die manier kan een sterker affect worden opgewekt, om de verkeerde affecten te overwinnen.

Wat de genoemde auteurs over de eredienst schrijven, lees ik dus niet alleen als bewustwording van de vormende kracht ervan, maar tegelijk als een oproep om mee te doen. Zonder de eredienst houdt een christen het geloven niet vol.

---

¹⁴⁵ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 271.

¹⁴⁶ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 275.

¹⁴⁷ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 243.

¹⁴⁸ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 247.

¹⁴⁹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 82.

¹⁵⁰ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 149, 161.

4. Het zingen van Psalmen als vorming van de affecten

Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik uiteengezet wat volgens verschillende *ecclesial turn ethici* de vormende kracht van de eredienst is. Sommigen van hen noemen daarbij specifiek de Psalmen als bron van vorming. Wat hebben de Psalmen met de vorming van verlangens te maken? Waarom zouden juist de Psalmen kunnen fungeren als vorming van de affecten? In §4.1 analyseer ik waarom deze auteurs een pleidooi voeren voor de Psalmen. In §4.2 bekijk ik vervolgens wat het zingen van Psalmen toevoegt aan het lezen of overdenken ervan. Wat gebeurt er als wij zingen? Daarna volgt in §4.3 een analyse hoe het zingen van de Psalmen ook een morele uitwerking heeft. Ik sluit af met een conclusie.

§4.1 Een pleidooi voor de Psalmen

Lofprijzing is één van de meest belangrijke activiteiten in de liturgie, stelt Wells. Tijdens de eredienst wordt lofprijzing opgewekt wanneer het verhaal van de Schriften de gemeente aanzet tot verwondering. De Psalmen spelen daarbij een belangrijke rol, omdat de christelijke gemeente daarin woorden en verhalen krijgt aangereikt, waarin de leden hun eigen leven kunnen herkennen. Daardoor krijgen zij de ervaring onderdeel te zijn van een gemeenschappelijk narratief. In de Psalmen zijn de hoogten en diepten van het geloofsleven terug te vinden. Bekende emoties, gevoelens en verlangens komen aan de orde in de Psalmen, zonder sentimenteel te worden. De christelijke gemeente zingt de Psalmen steeds weer opnieuw. Volgens Wells doet zij dat niet om er steeds weer van te leren, maar om steeds meer te worden wat zij zingt. De gelovigen worden door het zingen zelf een “menselijke psalm”.¹⁵¹

Wells citeert uit de *Westminster Shorter Catechism* wanneer hij stelt dat het doel van de mensheid is om God te verheerlijken en zich in Hem te verheugen (“to glorify God and enjoy him forever”). De Psalmen wijzen de weg daar naartoe. Ze bieden de gelovigen woorden om hun verdriet te uiten, evenals hun vreugde en dankzegging. Ze bieden de ruimte om pijn en verraad bij God te brengen. Wie de Psalmen integraal zingt, moet dan soms ook zingen: “maar God heeft mijn leven gered” of “God heeft mij vergeven”. Tegelijk zijn Psalmen proclamaties van overvloed van vreugde en genade, zelfs voor wie wanhopig is. De Psalmen geven dus ruimte aan menselijke worstelingen, maar tegelijk wordt het verhaal van de mensheid geplaatst in de context van het verhaal van God en wordt het daar deel van. Wie de Psalmen zingt, leert zijn eigen emoties en verlangens in een ander licht te plaatsen en komt tot lofprijzing en dankzegging van God, die ook geleden heeft.

Als vreugde, lofprijzing en dankzegging inderdaad de uitingen zijn van een vervuld menselijk leven en als mensen inderdaad gemaakt zijn om God te verheerlijken en om van Hem te genieten, zo vraagt Wells zich af, dan moet dat moment in de eredienst het fundament van een christelijke antropologie zijn.¹⁵² Daarom pleit Wells voor het blijven zingen van de Psalmen. Daardoor zal degene die de Psalmen zingt steeds vaker durven doen wat de Psalmen doen: verdriet niet wegduwen maar uitspreken of juist woorden vinden voor de vreugde die ervaren wordt, maar vooral die ervaringen plaatsen in Gods geschiedenis met de mensheid

---

¹⁵¹ Wells, *God's Companions*, pp. 152-153.

¹⁵² Wells, *God's Companions*, p. 155.

en met ons leven. Dat is wat Wells bedoelt met een “menselijke psalm”: dat degene die de Psalm blijft lezen en zingen, zelf net zo gaat handelen. Daarbij denkt Wells overigens niet alleen aan de Psalmen, maar ook aan andere hymnen en liederen. Het Psalmboek is het oudste liederenboek in de Bijbel. De Psalmen vormen een voorbeeld voor liederen die later zijn ontstaan en net zo goed vormend werken.

Smith betoogt eveneens dat lofprijzing het fundament is van een christelijke antropologie. Hij stelt dat de Psalmen vaak oproepen om God te eren en te aanbidden. Aanbidding is niet een oproep tot iets “religieus”, maar het meedoen in de liturgie is juist een uitnodiging om mens te zijn.¹⁵³ Smith stelt de Psalmen minder centraal, maar stelt juist dat de liturgie ons helpt om mens te worden naar Gods beeld. De liturgie bepaalt wie we zijn: “*you are what you worship*”.¹⁵⁴ Als we niet zouden antwoorden op de oproep tot aanbidding, zouden we falen in onze missie om Gods beelddragers te zijn. Daarom is de eredienst ook wel een “verbond-vernieuwend ceremonie” te noemen: de gemeente antwoordt op de roep om God te aanbidden, waarmee zij God tegelijk aanroept om zijn vergeving en genade te ontvangen. Op die manier worden we mens zoals we bedoeld zijn.¹⁵⁵

Net als Wells voert ook Brock een pleidooi voor het belang van de Psalmen. Hij staat uitgebreid stil bij de exegese van de Psalmen door Augustinus en Luther. Dat doet hij omdat zij ervan overtuigd waren dat de Psalmen hen in het bijzonder hielpen om steeds verder in de geheiligde levenshouding (*ethos*) geleid te worden. “For them the Psalms are a context of discovery through which faith receives its identity by engaging in an incredibly rich drama (...) in which we are made characters (...)”¹⁵⁶ Brock stelt de Psalmen centraal omdat hij als ethicus de christelijke ethiek vanuit de Schrift wil laten opkomen. Veel (christelijke) ethici gaan op zoek naar principes, beginselen, deugden en idealen, maar beginnen niet bij de Bijbel als basis. Brock ontdekte juist dat kerkvaders en grote theologen uit de kerkgeschiedenis ethiek laten ontstaan vanuit hun Schriftonderzoek en Bijbelcommentaren. Daarom neemt Brock in zijn eigen boek een gedeelte van de Bijbel als basis, namelijk de Psalmen, omdat zij een “kleine Bijbel” vormen.¹⁵⁷

§4.2 Het zingen van Psalmen

De Psalmen hebben in zichzelf een vormende kracht en zijn daarom onmisbaar in de christelijke liturgie. Daarnaast wijzen veel auteurs erop dat de Psalmen gezongen kunnen worden. In deze paragraaf bekijk ik wat het zingen van Psalmen toevoegt aan het lezen of overdenken ervan. Wat gebeurt er als wij zingen?

Brock stelt dat het zingen van de Psalmen, meer dan het lezen of erover nadenken, een uitgelezen manier is om onze affecten en handelingen te bevragen en een bepaalde levenshouding aan te leren. De metaforen die in de Psalmen gebruikt worden kunnen een transformatie van onze gedachten en gevoelens op gang brengen.¹⁵⁸ Brock laat zien dat hij

---

¹⁵³ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 162-163.

¹⁵⁴ Smith, *You are what you love*, p. 22.

¹⁵⁵ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 165-166.

¹⁵⁶ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 249, 266.

¹⁵⁷ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. xvi-xviii.

¹⁵⁸ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. xvi, 163.

ontdekt heeft dat wij in het zingen van de Psalmen steeds weer de wereld van de lofprijzing binnentreden, waarbij het menselijk leven inbegrepen is in Gods werk. Op die manier wordt ons leven vernieuwd.

Juist doordat de Psalmen worden gezongen, hebben de liederen vormende kracht. Dat laat Wannenwetsch zien door te wijzen op de samenhang van theologie en liturgie. In het vorige hoofdstuk heb ik al benoemd dat Wannenwetsch heeft gewezen op het samengaan van *theologiein* en *hymnein* bij christenen in de derde eeuw. In die tijd zette een theoloog de christelijke waarheid lofprijzend uiteen, waarbij het noemen van Gods naam tevens een manier was om zijn aanwezigheid op te roepen. Theologie hoorde helemaal thuis in de liturgie.¹⁵⁹ De gewoonte om theologie en klank samen te laten opgaan, bleef in de Middeleeuwen vooral in de kloosters bewaard.

Wannenwetsch pleit er in dat kader voor dat de Psalmen vooral gezongen moeten worden. In de kloosters gebeurde dat door het psalmodiëren. Anders dan het lezen van Psalmen, was het gezamenlijk zingen een soort affectief lezen. Lezen, spreken en luisteren kwamen samen in één klankverschijnsel. Op die manier werd duidelijk ervaren dat het Woord geen tekst, maar een ‘stem’ is. Het cartesische onderscheid tussen het zich toe-eigenende subject en het toegeëigende object is niet te maken. Inhoud, vorm en persoon smelten samen.¹⁶⁰ Wannenwetsch wijst op Luther die zelf jarenlang in het klooster leefde en daar het psalmodiëren had meegemaakt. Dat bleek een krachtige bron van persoonlijke verandering. Luther beschrijft dat onder andere in zijn commentaar op de Psalmen. Ook na zijn verblijf in het klooster bleef kerkmuziek van grote betekenis voor hem. In 1538 schreef hij een inleiding bij een publicatie van de symfonie van musicus Georg Rhau (1488-1548). Daar onderstreept Luther nog eens hoe belangrijk het samengaan van theologie en muziek is:

Het was niet zonder reden dat de vaders en profeten niets anders wilden dan net zo nauw aan het Woord van God verbonden te zijn als aan de muziek. Daarom hebben we vele hymnen en Psalmen waarin de boodschap [*sermo*] en muziek [*vox*] samengaan om de ziel van de luisteraar te bewegen... De gave van taal gecombineerd met de gave van muziek was alleen gegeven aan de mens om hem te laten weten dat hij God zou prijzen door verkondiging door muziek [*sonora praedicatione*] en door woorden te voorzien van mooie melodieën.¹⁶¹

Uit dit citaat valt op te merken dat het Luther met de muziek ook te doen was “om de ziel van de luisteraar te bewegen.” In zijn commentaar op de Psalmen noemt Luther het gezongen psalter een school of oefenplaats voor ons hart en onze affecten, “waarin we leren wie we werkelijk zijn en hoe ze [onze affecten, DvdB] verzorgd en geneigd moeten worden.”¹⁶² Volgens hem bracht het zingen van de Psalmen de strijdende affecten in het menselijk hart tot bedaren. Luther wist wat een onrustig hart was en noemde het zingen van psalmen dan ook, zoals we eerder al zagen, een “affectuum quaedam palaestra et exercitium”, een

---

¹⁵⁹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 77.

¹⁶⁰ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 87.

¹⁶¹ WA 50, 371-372. Hier een eigen vertaling vanuit een Engelse weergave in: Robin A. Leaver, *Luther's liturgical music: Principles and Implications*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2007, pp. 282-283.

¹⁶² Deze vertaling is overgenomen uit: Wannenwetsch, *Verlangen*, pp. 87-88, n. 21.

trainingsplek of worstelschool van de affecten. Affecten zijn als “de chaoswateren, een woeste zee”.¹⁶³ Zo is ons hart als een schip op de golven en kan het zingen ons tot rust brengen. De wind uit de vier windstreken zou, zoals gezegd, verwijzen naar de vier grondaffecten van de mens, namelijk vreugde, rouw, hoop en angst.¹⁶⁴ “Man sol sie [die Psalmen] auff unsere Affect auch ziehen und deutten, und unsere hertz, synn und gemüt darnach lencken.”¹⁶⁵ De sturing die tijdens het zingen aan de affecten wordt gegeven, noemt Luther het “Psalteraffect”.¹⁶⁶

Dat verduidelijkt Luther wanneer hij uitlegt dat het woord psalter teruggaat op de *kithara*, een snaarinstrument. Het Latijnse woord *psallere* betekent oorspronkelijk ook ‘tokkelen’. Daarom zegt Luther: “De handige vingers van de gitarist die gemakkelijk over de snaren lopen en ze ‘tokkelen’, zijn niets anders dan de affecten die terechtkomen in de woorden van de psalm en deze laten trillen. Zoals snaren niet getokkeld kunnen worden zonder vingers, kan geen enkele psalm ‘getokkeld’ worden zonder te worden aangeraakt.”¹⁶⁷

Daaruit concludeert Wannenwetsch dat psalmodiëren niet een uiting is van bestaande gemoedstoestanden, maar een middel is om een ander affect op te wekken. Tijdens het zingend lezen wordt het Woord niet als tekst, maar als stem verstaan, waarmee het Woord niet geïnterpreteerd, maar geïncorporeerd wordt. Het menselijk lichaam als klankkast van het Woord neemt dezelfde frequentie over.¹⁶⁸ Zingen is dus geen uitlaatklep, maar een invoerkanaal. “Psalmen zingen is een zaak van ‘sich in den Glauben der Kirche hineinsingen’.”¹⁶⁹

Dat zingen een manier is die onze gevoelens kan verwoorden en ons hart kan transformeren, beaamt ook David Ford: “Singing is a culture’s way of remembering, taking to heart, indwelling and communicating its most passionate cries.”¹⁷⁰ Ford weet dat bijvoorbeeld lijden de mens vaak weerhoudt om bepaalde teksten te zingen. In de Bijbel vinden we gelukkig ook liederen waarin de schreeuw tot God onder woorden wordt gebracht. Maar net zo goed klinken er liederen waarin een ander perspectief wordt bezongen: een weg voorbij het lijden. Hij laat zien dat bijvoorbeeld het boek Openbaring ons toont hoe een leven eruit ziet voorbij de schreeuw, voorbij het lijden en verdriet. Daar zingt christelijke gemeente over God die alle tranen van onze ogen zal afwissen (Openbaring 21:4). Die teksten moeten in de kerk allebei gezongen worden. Zo kan de kerk een ‘school of desire’ zijn.

Smith schrijft over het zingen niet als een liturgische praktijk waarbij andere affecten opgewekt worden doordat in de tekst van het lied een ander perspectief naar voren komt. Hij noemt zingen juist een “mode of expression”, een uiting van (reeds aanwezige) affecten. Het is een praktijk die de hele persoon activeert: heel het menselijk lichaam is erbij betrokken.

---

¹⁶³ Bernd Wannenwetsch, ‘Singen und Sagen’, p. 338.

¹⁶⁴ Wannenwetsch, ‘Singen und Sagen’, p. 338.

¹⁶⁵ Maarten Luther, *Operationes in psalmos*, WA 5, 46, 14f, door mij geciteerd uit: Günter Bader, *Psalterium affectuum palaestra*, p. 170, n. 455.

¹⁶⁶ Wannenwetsch, ‘Singen und Sagen’, pp. 337, 339.

¹⁶⁷ WA 5, 47. Deze vertaling is overgenomen uit: Wannenwetsch, *Verlangen*, pp. 88-89.

¹⁶⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 90.

¹⁶⁹ Herman Paul, ‘Hoe sprong mijn hart hoog op in mij’, p. 46.

¹⁷⁰ David F. Ford, *Christian Wisdom*, p. 250.

Eerder hebben we gezien dat Smith pleit voor verbeelding als sleutel tot de vorming van verlangens. De weg naar verbeelding gaat dus via het lichaam.¹⁷¹ Daarbij is het zingen een belangrijke manier, stelt Smith. Zingen is namelijk één van de “embodied liturgical practices”, waardoor nieuwe gewoontes aangeleerd kunnen worden. Door het zingen kan Gods Woord “rijkelijk in ons wonen” en worden we gevuld met de Heilige Geest. Smith zou met Brock instemmen als hij zegt dat de Psalmen ons een bepaalde taal aanreiken. Het zingen van de Psalmen traint ons spreken op een affectieve, belichaamde manier. Daarom citeert Smith John Witvliet, die christelijke lofprijzing beschrijft als “Gods taalschool”. Authentieke eredienst brengt tot uitdrukking wie wij zijn en vormt ons tot wie we mogen worden. Zingen helpt ons om vooruit te kijken naar Gods koninkrijk.¹⁷²

De meeste *ecclesial turn ethici* hebben het belang van de gemeenschap benadrukt bij het zingen van Psalmen. Dat is eerder al kernachtig verwoord door Dietrich Bonhoeffer. In het seminarie in Finkenwalde hanteerde hij een dagindeling waarbij altijd begonnen werd met een bidstond en daarmee werd de dag ook afgesloten. Daarin hadden de Psalmen een prominente plek. In zijn boek *Gemeenschapsleven* (ook wel *Gemeenschappelijk leven* genoemd) beschrijft hij de praktijk van een psalmgebed en het gemeenschappelijk lied. Eerst zet hij uiteen wat de diepte van het Psalter is en wijst hij op het belang om de liederen van Israël en van Jezus mee te zingen en te bidden.¹⁷³ Vervolgens benadrukt Bonhoeffer ook het belang van zingen: “Hoe meer wij zingen, des te meer vreugde zullen wij eraan beleven. Maar bovenal: hoe bewuster, hoe gedisciplineerder, hoe blijer we zingen, des te rijker zal de zegen zijn die van het gemeenschappelijk zingen uitgaat op het gehele leven van de gemeenschap.”¹⁷⁴ Daarbij staat dus niet het individu centraal maar de gemeenschap: “Het is de stem van de kerk, die in het gemeenschappelijk zingen hoorbaar wordt. Niet ik zing, maar de kerk zingt.”¹⁷⁵

§4.3 Morele uitwerking

Doordat nieuwe, goede affecten worden opgewekt tijdens het zingen van Psalmen, heeft deze praktijk ook een morele uitwerking. Degene die zingt, verandert niet alleen voor dat moment. Wannenwetsch wil aantonen dat het zingen van de Psalmen onze verlangens vormt en dat verlangens daardoor een goede richting krijgen. “De ervaring van het psalmodiëren onthult de verborgen roepstem, als de basis van waaruit elk echt luisteren een communicatieve handeling wordt die de handelende persoon volledig verandert.” Hij noemt het zingen van de Psalmen “een transcendent-transformeel luisteren”.¹⁷⁶ Terwijl de gelovige zingt, wordt ook geluisterd naar de tekst. Zingen wordt op die manier een communicatieve handeling tussen de gelovige en “de verborgen roepstem”. Daarbij zal de handelende persoon zeker veranderen. Daarom is het zingen van Psalmen bij uitstek geschikt om verlangens te vormen en heeft het invloed op het dagelijks handelen, ook na het bezoeken van een kerkdienst.

---

¹⁷¹ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 125.

¹⁷² Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 172-173.

¹⁷³ Dietrich Bonhoeffer, *Verborgen omgang: Gemeenschapsleven en Gebedenboek van de Bijbel*, Baarn: Ten Have, 2003, pp. 41-46.

¹⁷⁴ Bonhoeffer, *Verborgen omgang*, p. 57.

¹⁷⁵ Bonhoeffer, *Verborgen omgang*, p. 57.

¹⁷⁶ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 91.

Ook Brock wijst op de morele uitwerking van de Psalmen. Door de Bijbel te lezen, of beter: te zingen, worden we “actors in his drama”. Het lezen of zingen van de Bijbel roept al gauw allerlei hermeneutische of ethische vragen op¹⁷⁷, maar van Augustinus en Luther leert Brock dat dankbaarheid richting God de beste grondhouding is die ons helpt ontdekken wie we zijn en hoe we moeten handelen.¹⁷⁸ Daarbij spelen de Psalmen een sleutelrol. Door de exegese van Psalmen werd Augustinus duidelijk wat een gelukkig, vervuld leven inhoudt.¹⁷⁹ Door bijvoorbeeld Psalm 32 te zingen over de gelukzaligheid van de mens, wordt de zanger voorzien van een handreiking voor zelfanalyse, waarmee de eigen verlangens en handelingen oriëntatie verleend kunnen worden.¹⁸⁰ Augustinus benadrukt dat aanbidding voor hem de heroriëntatie van zijn hart, van zijn verlangens mogelijk maakt. Voor Luther en Augustinus waren de Psalmen een ontdekking waardoor zij hun identiteit juist gingen ontleen aan het bijzondere verhaal (“*drama*”) waarin wij een karakter mochten zijn.¹⁸¹ De Psalmen brengen ons in gesprek met God, waardoor we ook kritisch reflecteren op ons leven. Brock stemt in met Bonhoeffer als hij stelt dat spreken en bidden samen opgaan als we de Psalmen zingen. Daarmee is de zingende gemeenschap van gelovigen tegelijk een aardse en een eschatologische realiteit.¹⁸²

Smith zou ermee instemmen dat het zingen ons richt op Gods koninkrijk. Het helpt ons om het koninkrijk te verbeelden en ons handelen daarop af te stemmen. Toch stelt Smith vooral dat de Psalmen ons leren dat we geroepen zijn. Veel Psalmen roepen de gelovigen op om God te aanbidden. De kerk is *ekklesia*, ‘eruit geroepen’. Dat komt ook hierin tot uiting, zegt Smith, dat we geroepen zijn om Gods beeld dragers te zijn in de wereld.¹⁸³ De Psalmen roepen dus op tot missie. Want in gemeenschap met God mogen we in onze omgeving Gods vrede en liefde uitdelen aan anderen.¹⁸⁴ Dat is het doel van al het christelijk onderwijs en vorming, waar de Psalmen dus helemaal bij horen.

§4.4 Conclusie

Volgens de *ecclesial turn ethici* zijn de Psalmen bij uitstek geschikt om verlangens te vormen. De Psalmen geven woorden aan menselijke emoties, gevoelens en verlangens, maar laten tegelijk een tegengeluid horen. In veel Psalmen klinkt ook een ‘stem’ van de andere kant. De Psalmdichter heeft onder woorden gebracht hoe God nabij was in een bepaalde situatie of hij laat God zelf aan het woord. In de Psalmen worden dus ook verhalen aangereikt, metaforen gebruikt en een taal aangeleerd die vormend is voor de identiteit van degene die de liederen zingt. De Psalmen plaatsen de menselijke emoties en verlangens in een ander licht. Daarmee maken de Psalmen ons tot mensen zoals we bedoeld zijn.

Tijdens het zingen neemt de zanger ook de woorden van de tegenstem op de lippen en vormt dat zijn verlangens. Dat kan schuren met de eigen ervaring, maar op het moment van zingen

---

¹⁷⁷ Zoals: “Hoe lees ik op een goede manier?” Of: “Wat moeten we nu doen?”

¹⁷⁸ Brock, *Singing the Ethos of God*, p. 243.

¹⁷⁹ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 132-133.

¹⁸⁰ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 135-138.

¹⁸¹ Ibidem, p. 266.

¹⁸² Ibidem, p. 358.

¹⁸³ Smith, *Desiring the Kingdom*, pp. 160-163.

¹⁸⁴ Smith, *Imagining the Kingdom*, pp. 151-152.

worden het de woorden van de zanger. De *ecclesial turn ethici* stellen dat door deze praktijk, waarbij heel het lichaam meedoet, nieuwe affecten worden opgewekt en verlangens van richting worden veranderd. Het levensverhaal en de levenshouding van de zanger komen in een ander licht te staan. Vele gelovigen hebben de Psalmen door de tijd heen ook gezongen. De zanger die vandaag de Psalmen zingt, wordt daarmee onderdeel van een gemeenschappelijk narratief.

Het zingen van de Psalmen werkt volgens deze visie niet alleen iets uit op het moment dat de zanger de Psalm zingt. Omdat de verlangens nieuwe oriëntatie krijgen en omdat de Psalmen ons levensverhaal in een ander licht stellen en ons richten op Gods koninkrijk, vormt dat ook ons handelen op andere momenten. Onze verlangens geven richting aan ons handelen. Door de Psalmen steeds weer te zingen, zullen onze verlangens dus worden veranderd, waardoor ook onze levenshouding wordt veranderd. Het zingen van de Psalmen is als het aanleren van een nieuwe gewoonte. Wie de Psalmen zingt, leert dus niet alleen een andere taal spreken, maar leert gaandeweg ook anders te handelen.

5. Conclusie en evaluatie

Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken heb ik geanalyseerd wat de *ecclesial turn ethici* verstaan onder verlangen en hoe verlangens volgens hen veranderd kunnen worden. In het derde en vierde hoofdstuk heb ik onderzocht wat de vormende kracht van de eredienst is en in het bijzonder tijdens het zingen van de Psalmen. In dit laatste hoofdstuk wil ik de visie van de besproken *ecclesial turn ethici* beoordelen en vraag ik mij af welke elementen daaruit overtuigend zijn.

In §5.1 vat ik de visie van de auteurs kort samen, waarmee ik de hoofdvraag van mijn thesis beantwoord. In §5.2 zal ik enkele vragen stellen bij deze visie en beoordelen of hun visie op die punten overtuigend is. Bij deze evaluatie gebruik ik de volgende criteria: het gebruik van de Bijbel in de argumentatie, het belang in de Nederlandse kerkelijke context en de aansluiting bij de maatschappelijke context. Hier stel ik de vraag of de visie van de *ecclesial turn ethici* een adequaat antwoord biedt op de alomtegenwoordigheid van verlangen in de samenleving.

§5.1 De *ecclesial turn ethici* over de vorming van verlangen

De *ecclesial turn ethici* zien de liturgie als een oefenplaats, als een praktijk waarbij het hart gevormd wordt. Volgens hen is het nodig dat juist het hart gevormd wordt en niet alleen ons denken of ons doen. Het menselijk hart is de plek waar verlangens ontstaan en gevoed worden. Ons dagelijks handelen wordt juist fundamenteel bepaald door verlangen, omdat elk verlangen gericht is op een doel (*telos*). Daarom zou de christelijke liturgie zich veel meer moeten richten op het menselijk hart, want verlangen is in de huidige samenleving vaak ontspoord. De christelijke liturgie kan dus als pedagogiek van verlangen de nodige correctie aanbrengen en richting geven aan het verlangen.

Het menselijk hart kan een strijdveld zijn van tegenstrijdige verlangens. De *ecclesial turn ethici* zijn ervan overtuigd dat er goede en slechte verlangens zijn en dat verlangens gevormd kunnen worden en van richting kunnen veranderen. Melanchthon stelde al dat het ene affect door het andere overwonnen wordt (*affectus affectu vincitur*). Verlangens worden gestuurd door verbeelding, verhalen en belichaamde praktijken. Deze elementen hebben een plek in de liturgie. Ook buiten de kerk bestaan liturgieën, seculiere liturgieën, die eveneens ons verlangen vormen. Door oefening en herhaling kunnen in de christelijke liturgie onze verlangens van richting veranderen en kunnen nieuwe gewoontes (tweede natuur) worden ontwikkeld.

De christelijke eredienst is een vormende praktijk en daarom een belangrijke plek om onze verlangens te vormen en verkeerde affecten te overwinnen. De verkeerde affecten worden aangestuurd door liefde die uit onszelf voortkomt. Die affecten of verlangens zijn vaak op onszelf gericht en daarom moeten zij overwonnen worden door goede verlangens, die ontstaan als antwoord op Gods liefde. De vormende kracht van de eredienst wordt ontleend aan het aanspreken van de zintuigen, het ontwikkelen van (nieuwe) gewoontes en het vertellen van verhalen en het gebruik van metaforen.

Dit gebeurt volgens de *ecclesial turn ethici* in het bijzonder tijdens het zingen van de Psalmen. Tijdens het zingen wordt de zanger voorzien van een handreiking voor zelfanalyse, waarmee

de eigen verlangens en handelingen oriëntatie verleend kunnen worden. In de Psalmen worden verhalen aangereikt, metaforen gebruikt en een taal aangeleerd die vormend zijn voor de identiteit van degene die de liederen zingt. Wie de Psalmen zingt, geeft ook woorden aan de tegenstem, waarmee de eigen emoties en verlangens in een ander licht worden geplaatst. Doordat hiermee de verlangens gevormd worden, wordt door het zingen van de Psalmen uiteindelijk ook ons dagelijks handelen veranderd.

§5.2 Is de visie van de *ecclesial turn ethici* overtuigend?

Met hun visie komen de *ecclesial turn ethici* met een originele en uitdagende visie op de vorming van verlangen. Zij bieden de kerk een weg om vorming gestalte te geven, zodat ook het dagelijks handelen van kerkgangers meer op Gods koninkrijk gericht is dan wanneer de liturgische antropologie van *ecclesial turn ethici* onvoldoende onderkend wordt. De herwaardering van de mens als verlangend wezen en de focus op de vorming van het menselijk hart is naar mijn idee een adequaat antwoord op de vraag hoe de kerk moet omgaan met de alomtegenwoordigheid van het verlangen, dat vaak ontspoord is. Tegelijk houd ik bij hun voorstellen ook enkele vragen.

Aan de hand van enkele criteria beoordeel ik hieronder de visie van de *ecclesial turn ethici* op de vorming van verlangen. Als eerste evalueer ik de Bijbelse woorden voor verlangen die de *ecclesial turn ethici* gebruiken. Dit wil ik niet uitputtend behandelen, maar ik wil daarbij enkele zaken benoemen. Vervolgens beoordeel ik of en waarom hun visie aandacht verdient in de Nederlandse kerkelijke context. Het derde en laatste criterium is de aansluiting van hun visie bij de maatschappelijke context. Hier stel ik de vraag of de visie van de *ecclesial turn ethici* een adequaat antwoord biedt op de alomtegenwoordigheid van verlangen in de samenleving.

Ik ben mij ervan bewust dat mijn beoordeling van de visie van de *ecclesial turn ethici* altijd afhangt van mijn eigen theologische positie, mijn eigen plaats in de kerk en mijn liefde voor de kerkelijke liturgie. Ik ben opgegroeid in een kerk waar Psalmen worden gezongen, ook toen daar na verloop van tijd de gezangen bij kwamen. Daarnaast is de kerk voor mij altijd een plek van vorming geweest. Daarin nam de eredienst een belangrijke plaats in, maar net zo goed de bijeenkomsten op doordeweekse avonden. Mijn oordeel zal daarom niet vanzelfsprekend door alle christelijke theologen gedeeld worden.

§5.2.1 Goede en slechte verlangens in de Bijbel

Het is duidelijk dat de *ecclesial turn ethici* onderscheid maken tussen goede en slechte verlangens. Bij sommigen van hen wordt echter niet duidelijk op grond waarvan zij dit onderscheid maken. Smith probeert bijvoorbeeld “*disordered loves*” te herkennen, door diverse seculiere liturgieën aan de orde te stellen.¹⁸⁵ Toch wordt door hem niet goed uitgewerkt wanneer een liefde een verkeerde gerichtheid heeft. Hij zegt vooral dat een verlangen verkeerd is als het einddoel (*telos*) niet goed is.

Het onderscheid tussen goede en slechte verlangens is het meest uitgewerkt door Wannenwetsch. Hij stelt dat er verlangens zijn die vanuit onszelf voortkomen en verlangens

---

¹⁸⁵ Smith, *Imagining the Kingdom*, p. 140.

die God in ons heeft doen groeien door het geloof.¹⁸⁶ In dat kader brengt hij Melanchthon ter sprake, die betoogt dat een affect zich door een ander, sterker affect kan laten overwinnen.¹⁸⁷ Maar hoe weten we dan dat dat affect, dat verlangen, beter is? Wanneer zijn verlangens fout en moeten ze overwonnen worden door een sterker en beter verlangen?

Als Wannenwetsch stelt dat het verlangen in de hedendaagse samenleving naar zichzelf is gaan verwijzen, had hij ook aandacht kunnen vragen voor niet ontspoorde verlangens. Nu noemt hij “het verlangen naar het verlangen” een “catastrofe” en “een doodlopende weg”.¹⁸⁸ Maar zijn er niet ook goede ‘wereldse’ verlangens die gericht zijn op goede objecten? Daar is Smith veel duidelijker over: we zijn nu eenmaal *erotic creatures*, schepselen die hun handelen primair door liefde en verlangens richting geven en daar is niets mis mee.¹⁸⁹ Met de Britse auteur Charles Williams stelt Smith dat de ervaring van romantische liefde en seksuele verlangens zelfs een bewijs is voor het verlangen naar God.¹⁹⁰ Zo ver gaat Wannenwetsch niet. Hij focust in zijn artikelen helemaal op het ontspoorde verlangen dat overwonnen moet worden door een sterker en beter verlangen. Het ontspoorde verlangen is namelijk onverzadigbaar en zoekt steeds weer naar nieuwe verlangens.

Naar mijn idee problematiseert Wannenwetsch de situatie van het verlangen in onze samenleving teveel en veegt hij alle ‘wereldse’ verlangens op één hoop. Het onderscheid tussen goede en slechte verlangens wordt te schematisch weergegeven. Daardoor wordt de oplossing eenvoudiger, maar doet hij mijns inziens niet recht aan de werkelijkheid. Volgens mij zijn er ook aardse verlangens die geen catastrofe zijn, zoals het verlangen naar een goede maaltijd of het verlangen naar genegenheid. Dit soort verlangens zou ik geen afgestompte vorm van afgoderij willen noemen en zouden niet ‘overwonnen’ hoeven te worden. Zelfs voor ‘het verlangen naar het verlangen’, waarbij het verlangen dus niet meer op een object gericht is en dat Wannenwetsch een “archetypische vorm van afgoderij” noemt, zouden we de vraag kunnen stellen of het ook niet iets positiefs in zich heeft. Wannenwetsch baseert zich op Romeinen 7:8, waar Paulus het heeft over “de zonde die een gelegenheid zoekt”. Wannenwetsch ziet deze vorm van verlangen dus als zonde.¹⁹¹ Het is volgens hem verlangen in zijn zuivere vorm als een *habitus* (houding). Maar is dit ‘verlangen naar het verlangen’ ook niet te duiden als een on vervuld verlangen, zonder te weten waar het naar uitgaat? Dat verlangen is daardoor gemakkelijk vatbaar om een verkeerde richting te krijgen, maar waarom zou het in essentie niet goed bedoeld zijn, wanneer het uiteindelijk zijn doel ook zou kunnen vinden in God?

Als het gaat om verlangen, tref ik in de Bijbel een veelkleurig spreken aan. Het meest voorkomende woord voor verlangen is het Griekse woord *epithymia* (werkwoord *epithymeō*). Sommige vertalingen vertalen het woord consequent met begeren en andere vertalingen met verlangen. In de brieven in het Nieuwe Testament komt het woord het meeste voor en dan betreft het soms een verlangen naar goddelijke mysteries of naar iets goeds (bijvoorbeeld om

---

¹⁸⁶ Wannenwetsch, ‘Caritas Fide Formata’, p. 210.

¹⁸⁷ Wannenwetsch, ‘Singen und Sagen’, pp. 337-338.

¹⁸⁸ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 46.

¹⁸⁹ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 76.

¹⁹⁰ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 77.

¹⁹¹ Wannenwetsch, *Verlangen*, p. 42.

bij Christus te zijn of dat iedereen zich inzet). Veel vaker wijst het woord echter op een verkeerd verlangen. Daarbij wordt vaak het object dat verlangd wordt, de richting van verlangen, de plaats van verlangen (het hart) of de manier van verlangen genoemd. De conclusie luidt dan dus dat *epithymia* slecht is. Omdat Paulus een zondeleer ontwikkelt, ziet hij *epithymia* als een manifestatie van de zonde, die woont in mensen en controle over hen kan hebben. Het wordt gezien als een impuls, een beweging van de wil. Zelfs na het ontvangen van de Heilige Geest, is *epithymia* een gevaar waartegen een mens gewaarschuwd moet worden en waartegen hij moet vechten.¹⁹² Als Paulus het positieve begeren wil uitdrukken, gebruikt hij het werkwoord *epipotheō*.¹⁹³ Dat werkwoord komt acht keer voor in het Nieuwe Testament en betekent ‘een sterk verlangen hebben naar iets, met implicatie van noodzaak’.¹⁹⁴

Andere woorden die we nog in het Nieuwe Testament tegenkomen, zijn *oregomai* en *haedonae*. *Oregomai* staat voor het bewuste en planmatige streven, terwijl *epipotheō* in positieve zin over begeren spreekt en *epithymeō*, samen met *haedonae* het dierlijk-irrationele verwoordt wat ervaren wordt als een macht die een mens tot zonde kan brengen. Lust en begeren kan gaan over een actuele ervaring, maar ook over een blijvende macht. De mens staat in zekere zin tussen God en zijn heerszuchtige instincten.¹⁹⁵ Het Nieuwtestamentisch spreken over verlangen is dus veelzijdiger dan alleen het Griekse woord *epithymia*. Daarnaast kan geconcludeerd worden dat de Bijbel ook positief over verlangen spreekt.

Op zoek naar antwoorden in de Bijbel, gaat Wannenwetsch echter alleen in op het Bijbelse gebruik van het woord *epithymia*. Hij verbindt dit met het Hebreeuwse *hamad* in het Oude Testament. Beide woorden hebben volgens hem een negatieve betekenis.¹⁹⁶ Hierdoor ontstaat naar mijn mening een te schematische weergave van het onderscheid tussen goede en slechte verlangens. Het antithetische spreken over verlangens bij Wannenwetsch kan ook te maken hebben met het feit dat hij zich onder andere baseert op de kerkvader Augustinus, die schrijft over *desiderium* als hij het heeft over een “verlangen of liefhebben (*caritas, dilectio*) dat zich naar zijn ware bestemming uitstrekt. Maar als mensen bevrediging van hun verlangen zoeken in de alledaagse werkelijkheid, verandert Augustinus’ vocabulaire: dan spreekt hij over ‘begeerte’ (*concupiscentia, cupiditas, libido*).”¹⁹⁷ Wannenwetsch neemt dit over: *Caritas* is de liefde tot God en tot de naaste, *concupiscentia* is de liefde voor de wereld.¹⁹⁸ Er zijn duidelijk argumenten voor deze scheiding, maar zoals ik hierboven heb laten zien, komen er ook in het Nieuwe Testament passages voor waarin positief over verlangen gesproken wordt, als een streven naar iets wat in zichzelf niet slecht is.

¹⁹² Gerhard Kittel (ed.), *Theological Dictionary of the New Testament*, volume III (Θ-K), Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1965, p. 171.

¹⁹³ Hans Schönweiss, ‘Epithymia’, in: Lothar Coenen, Erich Beyreuther en Hans Bietenhard (eds.), *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, dl. 1, Wuppertal: Theologischer Verlag Brockhaus, 1983, p. 64-66.

¹⁹⁴ Frederick William Danker, Walter Bauer, et al., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago and London: University of Chicago Press, 2000, p. 377.

¹⁹⁵ Lothar Coenen, ‘Oregomai’, in: Lothar Coenen, Erich Beyreuther en Hans Bietenhard (eds.), *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, dl. 1, Wuppertal: Theologischer Verlag Brockhaus, 1983, p. 68-69.

¹⁹⁶ Wannenwetsch, *Verlangen*, pp. 41-42.

¹⁹⁷ H.J. Paul, ‘Schemerzones’, p. 17.

¹⁹⁸ Wannenwetsch, ‘Caritas Fide Formata’, p. 214.

§5.2.2 De liturgie als geheel is vormend

De visie dat het zingen van Psalmen vormend werkt, vind ik overtuigend en verdient aandacht in de Nederlandse kerkelijke context. Terwijl ik de verschillende *ecclesial turn ethici* aan het lezen en verwerken was, raakte ik gaandeweg steeds meer overtuigd van hun visie. Het is ook mijn eigen ervaring dat zingen echt iets kan opwekken en een ander perspectief kan aanreiken. Maar een pleidooi voor het zingen van Psalmen zou niet ten koste moeten gaan van de preek. Ook de preek bedient zich van de krachtige werking van verhalen, van verbeelding en het gebruik van metaforen. Juist in deze tijd staat de preek onder druk. De *ecclesial turn ethici* pleiten er met hun visie op het zingen van Psalmen niet voor om de preek te laten vervallen. Zij onderschrijven ook dat de vorming van verlangen plaatsvindt in de gehele liturgie. Een pedagogiek van verlangen hangt met veel meer samen dan alleen zingen. Brock stelt dat de zanger voorzien wordt van een handreiking voor zelfanalyse, waarmee de eigen verlangens en handelingen oriëntatie verleend kunnen worden.¹⁹⁹ Dit gebeurt inderdaad tijdens het zingen, maar net zo goed tijdens de preek of in gesprekken met andere christenen. Ook de preek wil transformatie en verandering op gang brengen. De hoorder krijgt een nieuw perspectief aangereikt. Hij ervaart iets wat hem in beweging brengt.²⁰⁰ Datzelfde betoogt ook Van Ekris wanneer hij stelt dat de preek nieuwe dingen te zien geeft door de profetische dimensie daarvan. Hoorders worden participanten in de nieuwe visie en worden aangespoord om een ethische vertaling te maken.²⁰¹ Ik zou het daarom aanmoedigen als er een soortgelijk onderzoek naar de vorming van verlangen tijdens het luisteren naar de preek zou worden gedaan.

Naast het zingen van Psalmen en andere liederen, kent de liturgie nog vele andere belichaamde praktijken, die vormend zijn. Daar besteden verschillende *ecclesial turn ethici* niet voor niets ook aandacht aan. De liturgie als geheel is vormend en we moeten het zingen van de Psalmen dus niet gaan isoleren. Het is daarom van belang om het ideaal van de vorming van verlangens ook op andere terreinen van de liturgie op te pakken en uit te werken.

§5.2.3 Een adequaat antwoord in de huidige samenleving

Met zijn analyse over het verlangen naar het verlangen, waarbij verlangens onverzadigbaar zijn geworden, heeft Wannenwetsch wel een belangrijke achilleshiel van onze samenleving blootgelegd. Tegelijk erkent hij met verschillende andere auteurs dat verlangen bij het mens-zijn hoort. De mens is een verlangend wezen. Dat het verlangen echter kan ontsporen, zie ik ook om mij heen. Veel millennials bijvoorbeeld hechten grote waarde aan vrijheid, zelfontplooiing en ontwikkeling. Wanneer het niet lukt om hun idealen te verwezenlijken, lopen zij vast. Velen van hen zoeken psychologische hulp.²⁰² Er zijn regelmatig berichten te lezen over studenten die burn-out raken of oververmoeid zijn. De verwachtingen en verlangens zijn vaak te hoog en moeten bijgesteld worden. Hierin spelen reclames een belangrijke rol, waar Smith en Wannenwetsch uitgebreid aandacht aan besteden. Psychiater

---

¹⁹⁹ Brock, *Singing the Ethos of God*, pp. 135-138.

²⁰⁰ Gerrit Immink, *Over God gesproken: Preken in theorie en praktijk*, Utrecht: Boekencentrum, 2018, p. 123.

²⁰¹ C.M.A. van Ekris, *Making See: A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching*, Zürich: Lit Verlag, 2018, pp. 263-264.

²⁰² 'Het is niet normaal om mooi en succesvol te zijn en alles onder controle te hebben', interview NRC met psychiater Demiaan Denys <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/09/21/het-is-niet-normaal-om-mooi-en-succesvol-te-zijn-en-alles-onder-controle-te-hebben-a1626090> (laatst bezocht 2 februari 2019).

Dirk de Wachter stelt dat het dragen van verdriet ook vervullend kan zijn.²⁰³ Hij herkent dat de mens een ongebreideld verlangen heeft naar meer. Dat vraagt om correctie, want goed leven is volgens hem juist zorgdragen voor de ander en hem of haar nabij zijn. Er is ook wel eens tegenslag. Hoewel De Wachter geen christelijke visie uiteen zet, zie ik wel raakvlakken met het christelijk geloof. Voor millennials die op zoek zijn naar een vervuld leven kan vanuit het christelijk geloof een adequaat antwoord gegeven worden. De liturgie en in het bijzonder het zingen van de Psalmen kunnen daarbij heel helpend zijn om een handreiking voor zelfanalyse te bieden, zodat de eigen verlangens en verwachtingen tegen het licht kunnen worden gehouden. Daarmee denk ik dat de vorming van verlangen inderdaad een prangend en actueel thema is, zoals de *ecclesial turn ethici* beweren.

Ook de aandacht voor ‘embodied liturgical practices’ sluit aan bij trends in de huidige samenleving, waarin er meer aandacht is voor rituelen. Zelfs Microsoft schrijft over de herinrichting van een kantoorpand: “We hebben onze gemeenschappelijke rituelen herzien om creatiever te worden in de dagelijkse werkprocessen met elkaar en onze klanten met als doel: meer impact maken op de markt.”²⁰⁴ Hier is sprake van wat Smith zou noemen een seculiere liturgie: praktijken die het verlangen vormen en gericht zijn op een doel; in dit geval impact op de markt.

Het zingen van Psalmen klinkt misschien voor sommigen minder aantrekkelijk. Sommige predikanten zullen wellicht zeggen “dat in mijn dorp geen hond meer voor die psalmen zijn bed uitkomt”.²⁰⁵ Dat kan ook te maken hebben met de manier van zingen²⁰⁶, maar dat laat ik nu verder rusten. Toch zou ik de visie van de *ecclesial turn ethici* niet naast mij neer willen leggen, maar pleiten voor verdere doordenking van deze visie. Christenen leven in een samenleving waarin hun verlangens op veel andere plekken worden opgewekt en gevormd. De kerk doet er verstandig aan om bewust in te zetten op vormende praktijken. Daarom pleit ook ik voor het zingen van de Psalmen en juich ik aandacht voor de vormende kracht van de liturgie toe.

Dat pleidooi is extra nodig, omdat ik denk dat we de Psalmen vaak op een verkeerde manier zijn gaan zingen. In plaats van het zingen te zien als een manier om nieuwe verlangens op te wekken, merk ik om mij heen dat zingen juist wordt ervaren als een manier om onze eigen emoties tot uiting te brengen. De *ecclesial turn ethici* zitten zelf ook niet op één lijn. Nota bene Smith stelt dat zingen een “mode of expression” is.²⁰⁷ Daar tegenover stelt Wannenwetsch dat zingen een invoerkanaal is, in plaats van een uitlaatklep.²⁰⁸ Als de Psalmen in de Nederlandse kerken op die manier gezongen worden (“invoerkanaal”), kan het zingen voor velen een hele nieuwe dimensie krijgen.

---

²⁰³ ‘Het dragen van verdriet kan ook vervullend zijn’, interview Trouw met psychiater Dirk de Wachter <https://www.trouw.nl/home/psychiater-dirk-de-wachter-het-dragen-van-verdriet-kan-ook-vervullend-zijn~a1192a15/> (laatst bezocht 2 februari 2019).

²⁰⁴ <https://pulse.microsoft.com/nl-nl/business-leadership-nl-nl/na/fa1-ons-nieuwe-microsoft-kantoor-transformatie-naar-een-customer-hub-met-smart-human-environment/> (laatst bezocht 5 december 2018).

²⁰⁵ Herman Paul, *De slag om het hart, Over secularisatie van verlangen*, Utrecht: Boekencentrum, 2017, p. 115.

²⁰⁶ Projecten zoals ‘Psalmen voor Nu’ en ‘The Psalm Project’ proberen de Psalmen toegankelijker te maken door hedendaagse taal en muziek.

²⁰⁷ Smith, *Desiring the Kingdom*, p. 171.

²⁰⁸ Paul, *De slag om het hart*, p. 108.

Tegelijk vraagt de visie van de *ecclesial turn ethici* ook om een doordenking van de inhoud van de Psalmen. Het gesprek over de Psalmen zou daarom op fundamenteel niveau gevoerd moeten worden. Met hun pleidooi voor het zingen van Psalmen, zeggen de *ecclesial turn ethici* impliciet dat de tegenstem in de Psalmen (tegenover de menselijke emoties en verlangens) vooral goede verlangens laat zien. Toch zijn er ook Psalmen die emoties onder woorden brengen, waarvan ik mij afvraag of deze gerechtvaardigd zijn in het licht van Gods koninkrijk. De roep om recht of de uiting van woede komt regelmatig terug. Daarbij worden sommige verkeerde verlangens, bijvoorbeeld het verlangen om wraak te nemen of iemand dood te wensen, niet altijd gecorrigeerd door de tegenstem. Wanneer de Psalmdichter voorstelt om de kinderen van de vijand tegen de muur te gooien²⁰⁹, lijkt mij dit geen goed verlangen dat uitgaat van de liefde tot God en tot de naaste. Dit kan dus alsnog op gespannen voet staan met de visie op de Psalmen als “invoerkanaal”, omdat hiermee verkeerde verlangens kunnen worden opgewekt. De visie van de *ecclesial turn ethici* zou er daarom mee geholpen zijn als we het gesprek over de Psalmen ook weer opnieuw met elkaar voeren.

---

²⁰⁹ Psalm 137:9

Literatuurlijst

Geraadpleegde studies

- Bader, Günter, *Psalterium affectuum palaestra: Prolegomena zu einer Theologie des Psalters*, Tübingen: Mohr, 1996.
- Benjamins, Rick, 'Verlangen als theologisch thema', in: *Kerk en Theologie* 67/1 (2016), pp. 5-20.
- Bonhoeffer, Dietrich, *Verborgen omgang: Gemeenschapsleven en Gebedenboek van de Bijbel*, Baarn: Ten Have, 2003.
- Bretherton, Luke, *Christianity and Contemporary Politics: The Conditions and Possibilities of Faithful Witness*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.
- Brock, Brian, *Singing the Ethos of God: On the Place of Christian Ethics in Scripture*, Grand Rapids, MI/ Cambridge: Eerdmans, 2007.
- Coenen, Lothar, 'Oregomai', in: Lothar Coenen, Erich Beyreuther en Hans Bietenhard (eds.), *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, dl. 1, Wuppertal: Theologischer Verlag Brockhaus, 1983, p. 68-69.
- Danker, Frederick William, Walter Bauer, et al., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago and London: University of Chicago Press, 2000³.
- Ekris, C.M.A. van, *Making See: A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching*, Zürich: Lit Verlag, 2018.
- Ford, David F., *Christian Wisdom: Desiring God and Learning in Love*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Hauerwas, Stanley, *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic*, Notre Dame, Indiana: University Press, 1981.
- Hauerwas, Stanley, and Samuel Wells (eds), *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, Malden/Oxford/Victoria: Blackwell Publishing, 2004.
- Hauerwas, Stanley, *Een robuuste kerk: Christelijke ethiek voor een postchristelijke samenleving*, eds. Esther Jonker, Herman Paul & Bart Wallet, Zoetermeer: Boekencentrum, 2010.
- Immink, Gerrit, *Over God gesproken: Preken in theorie en praktijk*, Utrecht: Boekencentrum, 2018.
- Kennedy, James, en Pieter Vos (red.), *Oefenen in discipelschap: De gemeente als groeiplaats van het goede leven*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- Kittel, Gerhard (ed.), *Theological Dictionary of the New Testament*, volume III (Θ-K), Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1965.
- Leaver, Robin A., *Luther's liturgical music: Principles and Implications*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2007.
- Paul, Herman, en Bart Wallet, *Oefenplaatsen: Tegendraadse theologen over kerk en ethiek*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.
- Paul, H.J., 'Schemerzones: Secularisatie van het hart', in: M.J. Kater (red.), *Tegenstrijdige verlangens: Een andere kijk op secularisatie*, Utrecht: De Banier, 2015, pp. 11-26.
- Paul, Herman, 'Hoe sprong mijn hart hoog op in mij: Aanzetten tot een pedagogiek van verlangen', in: *Kerk en Theologie* 67 (2016), pp. 35-52.

- Paul, Herman, *De slag om het hart: Over secularisatie van verlangen*, Utrecht: Boekencentrum, 2017.
- Rathey, Markus, 'Eucharistische Ethiek in Luthers Abendmahlssermon von 1519', in: *Luther: Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 63.2 (1992), pp. 66-73.
- Schönweiss, Hans, 'Epithymia', in: Lothar Coenen, Erich Beyreuther en Hans Bietenhard (eds.), *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, dl. 1, Wuppertal: Theologischer Verlag Brockhaus, 1983, p. 64-66.
- Smith, James K.A., *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009.
- Smith, James K.A., *Imagining the Kingdom: How Worship Works*, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2013.
- Smith, James K.A., *You are what you love: The spiritual power of habit*, Grand Rapids, MI: Brazos Press, 2016.
- Smith, James K.A., *Awaiting the King: Reforming Public Theology*, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017.
- Taylor, Charles, *Een seculiere tijd* (vertaald door Marjolijn Stoltenkamp), Rotterdam: Lemniscaat, 2012³.
- Wannenwetsch, Bernd, *Political Worship*, Oxford: University Press, 2004, p. 59.
- Wannenwetsch, Bernd, *Verlangen: Een theologische peiling*, (Nederlandse vertaling onder redactie van Esther Jonker en Herman Paul), Zoetermeer: Boekencentrum, 2014.
- Wannenwetsch, Bernd, 'Singen und Sagen, Zur musisch-musikalischen Dimension der Theologie', in: *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 46 (2004), pp. 330-347.
- Wannenwetsch, Bernd, 'Caritas Fide Formata: "Herz und Affekte" als Schlüssel zu "Glaube und Liebe"', *Kerygma und Dogma* 45 (2000), pp. 205-224.
- Wells, Samuel, *Improvisation: The Drama of Christian Ethics*, Grand Rapids, MI: Baker Publishing Group, 2004.
- Wells, Samuel, *God's Companions: Reimagining Christian Ethics*, Malden, MA: Blackwell, 2006.

Overige bronnen

- Gerritsen, Esther, *De Trooster*, Amsterdam: De Geus, 2018.
- Herziene Statenvertaling
Kontekstueel 31/4 (maart 2017).
- Bianco da Siena (translation: Richard Frederick Littledale), 'Come down, O Love Divine', https://hymnary.org/text/come_down_o_love_divine (laatst bezocht 14 februari 2019).
- Microsoft, 'Ons nieuwe Microsoft-kantoor: transformatie naar een Customer Hub met Smart Human Environment', <https://pulse.microsoft.com/nl-nl/business-leadership-nl-nl/na/fa1-ons-nieuwe-microsoft-kantoor-transformatie-naar-een-customer-hub-met-smart-human-environment/> (laatst bezocht 5 december 2018).
- NRC, 'Het is niet normaal om mooi en succesvol te zijn en alles onder controle te hebben', interview met psychiater Demiaan Denys
<https://www.nrc.nl/nieuws/2018/09/21/het-is-niet-normaal-om-mooi-en-succesvol->

te-zijn-en-alles-onder-controle-te-hebben- a1626090 (laatst bezocht 2 februari 2019).

Trouw, 'Het dragen van verdriet kan ook vervullend zijn', interview met psychiater Dirk de Wachter <https://www.trouw.nl/home/psychiater-dirk-de-wachter-het-dragen-van-verdriet-kan-ook-vervullend-zijn~a1192a15/> (laatst bezocht 2 februari 2019).